

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ
XƏZƏR UNİVERSİTETİ

TƏBİƏT ELMLƏRİ, SƏNƏT VƏ TEXNOLOGİYA YÜKSƏK FAKÜLTƏSİ

İstiqamətin şifri və adı 060209–Psixologiya
İxtisaslaşmanın adı Ümumi psixologiya

Psixologiya departamentinin magistrantı
Gülşən Tapdıqov Xeybər qızının
Magistr dərəcəsi almaq üçün

"MÜASİR DÖVRDƏ DİNİ TƏSƏVVÜRLƏRİN GƏNCLƏRİN PSIXOLOGİYASINA
TƏSİRİNİN TƏDQIQI " mövzusunda

DİSSERTASIYA İŞİ

Elmi rəhbər:

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elnarə Piriyeva

BAKİ–2022

"MÜASİR DÖVRDƏ DİNİ TƏSƏVVÜRLƏRİN GƏNCLƏRİN PSIXOLOGİYASINA
TƏSİRİNİN TƏDQIQI "
XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Dini və dini təsirlər psixoloji və psixopedaqoji nöqteyi nəzərdən öyrənilməli olan inkişaf istiqamətidir. Bu səbəblərə görə "Müasir dövrdə dini təsəvvürlərin gənclərin şəxsiyyətinə təsirinin tədqiqi" mövzusunun tədqiqat obyektini kimi seçilməsi məqsədəuyğundur.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi müasir dövrdə dini təsəvvürə məruz qalmanın cinsə görə fərqliliyinin müəyyənləşdirilməsi, dini təsəvvürlərə məruz qalmanın regionlar üzrə hansı səviyyədə olduğunu müəyyənləşdirmək və dini təsəvvürlərlə və prososial davranışlar arasında əlaqəni araşdırmaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın aparılması zamanı sistemli və müqayisəli təhlil, analitik tədqiqat metodlarından və s. metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası kimi yerli və xarici ədəbiyyatlardan və statistik məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işi ilə bağlı əsas məhdudiyyət daha geniş elmi və praktiki məlumatlar tələb etməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi bu sahədə irəliləyişlər ilə bağlı strategiyalar və yanaşmaların istifadəsidir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın nəticələrindən bu sahədə çalışanlar, tələbələr və bu sahəyə marağı olan şəxslər istifadə edə bilər.

"STUDY OF THE EFFECT OF RELIGIOUS IDEAS ON THE
PSYCHOLOGY OF YOUTH IN MODERN AGE"

SUMMARY

Relevance of the study: Religious and religious influences are areas of development that need to be studied from a psychological and psychopedagogical point of view. For these reasons, it is expedient to choose the topic "Study of the impact of religious ideas on the personality of young people in modern times" as an object of research.

Purpose of the study: The aim of the study is to determine the gender differences in religious exposure in modern times, to determine the level of exposure to religious imagery in the regions, and to examine the relationship between religious imagery and prosocial behavior.

Research methods used: Systematic and comparative analysis, analytical research methods, etc. during the research. methods were used.

Research database: Local and foreign literature and statistics were used as the research database.

Limitations of the research: The main limitation of the research is that it requires more practical information.

Scientific novelty and practical results of the research: The scientific novelty of the research is the use of strategies and approaches related to the progress in this field.

Areas where the results can be used: The results of the study can be used by those working in the sector, students and those interested in the field.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	5
I FƏSİL. PROBLEMİN PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ VƏ TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ.....	8
1.1. Dini təsəvvür nədir.....	8
1.2. Tədqiqatın tədiqi istiqaməti.....	18
II FƏSİL. DİNİ TƏSƏVVÜRLƏRİN GƏNCLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNƏ TƏSİRİ.....	21
2.1. Gənclik yaş dövrünün ümumi xüsusiyyətləri.....	21
2.2. Gənclərdə dini təsəvvür anlayışının inkişafı.....	32
2.3. Gənclərin dini təsəvvürlərinin prososial davranışa təsiri.....	36
III FƏSİL. GƏNCLƏRİN DİNİ TƏSƏVVÜRLƏRİNİN PROSOSIAL DAVRANIŞA TƏSİRİNİN TƏDQIQATI.....	45
3.1. Tədqiqatın təşkili və keçirilməsi.....	45
3.2. Nəticələrin işlənilməsi	46
NƏTİCƏ.....	65
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	67
ƏLAVƏLƏR.....	71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Gənclik yaş dövrü inkişaf dövrləri arasında ən çətin dövrdür. Gənclik dövründə fərqli cəmiyyət və qruplara girdikcə gənclərdə fikir dəyişkənlikləri baş verir. Mənlik şüurunun tam formalaşması ilə gənclərdə dünyaya baxış bucağı da dəyişir. Dünyaya baxış bucağı dəyişən gənci cavabını tapmadığı sonsuz suallar narahat edir. Bu narahatlıqlar onlarda mənəvi boşluğun yaranmasına gətirib çıxarır. Bu boşluqlar valideynlərin və mühitin sayəsində dolmadıqda gənclər müxtəlif dini qrupların təsiri altına düşür, onların şəxsiyyətində neqativ istiqamətli düşüncə və davranışlar əmələ gəlir. Din gənclərin şəxsiyyətinin formalaşması üçün zəmin rolunu oynadığından, din və dini təsirlər mövzusu dövrün aktual məsələlərindəndir. Dini fikirlərin ilkin təməli ailədə qoyulur. Dini fikrin məcburi öyrədilməsi, dini ayinlərin əzbərləndirilməsi gənclərdə dini fikrin mahiyyətini səhv əks etdirə bilər. Dinin mahiyyətinin dərk etdirilməsi gənclər üçün çox vacibdir. Dinin mahiyyətini anlamamış fərd, dinə xurafatlar sistemi kimi baxır. Dinin mahiyyətinin yetərincə dərk olunmaması gənclərdə yalnız fikirlər yaratdığından dinin yaratdığı təsirlər məsələləri son dövrlərdə işıqlandırılmağa çalışılır. Din psixologiyası insanların dini davranışlarını öyrənir. Din psixologiyası dini hadisə və davranışları, bunlara gətirən səbəbləri və faktları tədqiq edən bir elmdir. Məqsədi insanın dini fəaliyyətini, həyatını bütün genişliyi və dərinliyi içərisində öyrənərək, təhlil edib, mümkün olduğu ölçüdə elmi biliklər əldə etməyə çalışmaqdır. Din psixologiyası ümumiyyətlə psixologiyanın bir sahəsi olmaqla onun metodlarından faydalanır.

Dini inanclardakı kainat və insanlıq haqqındakı pozitiv fikirlər, insanın davranışı barədəki ideyalar cəmiyyət üçün faydalı olduğundan hər bir fərdə dini inancın düzgün mahiyyəti izah olunmalıdır. Dini fəaliyyət və dini münasibətlər zamanı adətən, dindar şəxsiyyətində dini və psixoloji kompleks sayılan müxtəlif növ psixoloji hadisə və reaksiyalar yaranır. Dini təsirlər haqqında düzgün fikirlərin yaradılması nəticəsində fərdin əxlaqi davranışında nümunəvi stimulyar yaranır. Şəxsiyyətin inkişafına dini təsəvvürlərin necə təsir etdiyi psixoloqların və psixopedaqoqların maraq dairəsindədir. Dini və dini təsirlər psixoloji və psixopedaqoji nöqteyi nəzərdən öyrənilməli olan inkişaf istiqamətidir. Bu səbəblərə görə “Müasir dövrdə dini təsəvvürlərin gənclərin şəxsiyyətinə təsirinin tədqiqi” mövzusunun tədqiqat obyektini kimi seçilməsi məqsədəuyğundur.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Gənclərdə dini təsəvvürlərin onların psixologiyasına təsirinin öyrənilməsi problemi müxtəlif aspektlərdə araşdırılmışdır. Gənclik dövrü elə bir dövrdür ki, bu dövrdə gedən inkişaf bütün həyata təsir edə bilər. Azərbaycan psixoloji fikrində B.H.Əliyevin, R.H.Qədirovanın, A.Ə.Abbasovanın, Ə.S.Bayramovun, Ə.Ə.Əlizadənin, S.İ.Seyidov, R.V.Cabbarovun və s. Gənclərlə bağlı tədqiqatları mövcuddur. Ümumiyyətlə dini təsirlərlə bağlı dünya ölkələrinin psixoloqları da kifayət qədər araşdırma etsələr də öyrənmək üçün hələ də kifayət

deyildir. Bu sahəyə aid ən geniş tədqiqatlar R.H.Qədirovanın tədqiqatlarıdır. Bu tədqiqatlarda gənclik yaşı dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, dini təsəvvürlərin formalaşmasının psixoloji məsələləri diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Metodik vəsait kimi onun “Din psixologiyası” mövzusunda tədqiqatlarından faydalanmaq mümkündür. Bu sahədə A.Aytən, Hirsch, Kook, Fisher və Cooke tədqiqatları elmə yeni faydalar və baxış bucaqları qazandırmışdır. Bu tədqiqatlar zamanı prososial davranışa təsir, onun yaranma səbəbləri, inkişaf dinamikası, dini təsəvvürlərin yaratdığı mənfi və müsbət xüsusiyyətlər müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmişdir. Lakin aparılan bu araşdırmalarda dini təsəvvürlərin təsirinin əhatəli şəkildə tədqiq olunduğunu və birbaşa bu mövzuya toxunulduğunu qeyd etmək çətinidir. Bu hal isə bir daha mövzunun aktualıq kəsb etdiyini göstərir.

Tədqiqatın obyektı 17-25 yaş arası gənclərdir.

Tədqiqatın predmeti Dini təsəvvürlərin Gənclərin psixologiyasına təsirinin tədqiqidir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqat zamanı qarşıya aşağıdakı məqsədlər qoyulmuşdur:

1. Dini təsəvvürlərin gənclərin psixologiyasına necə təsir etdiyinin tədqiqi;
2. Dini təsəvvürlərin təzahür xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
3. Dini təsəvvürlərin prososial davranışa təsirinin müəyyənləşdirilməsi;

Tədqiqatın vəzifələri. Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

1. Mövzu ilə bağlı ədəbiyyatların araşdırılması, nəzəriyyə və konsepsiyaların təhlil edilməsi;
2. Müəllif tərəfindən hazırlanan sorğu vasitəsilə, tədqiq olunan gənclərin yaş və cins göstəricilərini, ailə vəziyyətlərini, təhsil səviyyələrini və yaşadıkları regionu təyin etmək;
3. “Dini meyllər” sorğusundan istifadə edərək gənclərin dini təsəvvürlərini öyrənilməsi;
4. “Prososial davranışın diaqnostikası” sorğusundan istifadə edərək gənclərin prososiallığını, istiqamətini müəyyənləşdirmək;
5. “Dini təsirlər və cəmiyyətdə rollar” sorğusu vasitəsilə gənclərin cinsi rollara müvafiq olaraq dini təsirlərə məruz qalmasını müəyyənləşdirmək;

Tədqiqatın fərziyyəsi. Tədqiqatda belə bir fərziyyə irəli sürülmüşdür ki, gənclərin dini təsəvvürləri ilə prososial davranışları arasında əhəmiyyətli səviyyədə əlaqə vardır.

Tədqiqat zamanı əsas fərziyyə ilə yanaşı iki köməkçi fərziyyələrdən də istifadə edilmişdir:

1. Gənclərin dini təsəvvürlərinin formalaşması cinsə görə əhəmiyyətli səviyyədə fərqlənir.
2. Gənclərin dini təsəvvürlərinin formalaşması regionlara görə əhəmiyyətli səviyyədə fərqlənir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını A.Aytənin nəzəri konsepsiyası, H.Yavuzər, V.Krik, C.Stevenson, F.Qraham və digər araşdırmaçılar tərəfindən aparılan tədqiqatlarda irəli sürülən elmi-nəzəri müddəalar təşkil edir. Bu nəzəri müddəalar əsasında mövzunun öyrənilməsi məqsədi ilə tərtib

olunmuş anketdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı iştirakçılar haqqında sosial-demoqrafik məlumatlar əldə edilmiş, H. Yavuzərin irəli sürdüyü konsepsiya əsasında hazırlanan 2 hissəli, 35 sualdan ibarət "dini meyillər" anketindən, V.Krik D, C. Stevenson, F. Qraham tərəfindən aparılan araşdırmalara əsasən prososial davranışı öyrənmək üçün 22 sualdan ibarət "prososial davranışın metodikası" anketindən və son olaraq dini təsirləri öyrənmək üçün öyrənmək məqsədi ilə 13 sualdan ibarət olan "dini təsirlər və cəmiyyətdə rollar" anketindən istifadə olunmuşdur. Psixologiyada geniş istifadə olunan eksperiment, müşahidə, intervü, anketləşdirmə, müqayisəli psixoloji təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti: Tədqiqat işində irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər psixologiya elminin müxtəlif sahələrini yeni biliklərlə zənginləşdirir, gələcəkdə bu istiqamətdə aparılacaq araşdırmalar üçün yeni fikirləri formalaşmasında zəmin yaradır. Aparılan araşdırma digər tədqiqatlardan fərqli olaraq dini psixoloji vəziyyətə təsir göstərən amillərdən biri kimi diqqət mərkəzinə çəkir. Eyni zamanda gənclərin məruz qaldığı dini ideologiyaların təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi bu kimi halların profilaktikası və aradan qaldırılması istiqamətində aparılan işlərdə nəzəri mənbə rolunu oynayır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq Azərbaycanda yaşayan gənclərin dini təsəvvürlərinin yaratdığı təsirlər araşdırılmış, onun təzahür xüsusiyyətləri və təsirləri, onlarda yaranan mənfi və müsbət dəyişikliklər öyrənilmişdir. O cümlədən:

- Gənclərin dini təsəvvürlərinin prososial davranışa təsiri öyrənilmiş;
- Gənclərdə dini təsəvvürlərə məruz qalmasının xüsusiyyətləri araşdırılmış;
- Gənclərin dini təsəvvürlərə məruz qalmasının cinsə, regiona görə dəyişilməsinin təhlili

aparılmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Pedaqoji və din psixologiya kontekstində gənclərin psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onlara təsiri ilə bağlı əldə edilmiş nəticələrdən gənclərin psixoloji xüsusiyyətlərinin dərk olunması, təsirlərin müxtəlif xarakterik xüsusiyyətləri, həmçinin ailə, yaş və cəmiyyət çərçivəsində gənclərdə onun formalaşdırılması işində istifadə etmək olar. Tədqiqatdan əldə edilən məlumatlar ümumi, sosial və din psixologiyası üzrə fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin strukturu: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsildən, eləcə də hər fəsilə daxil olan yarım-fəsillərdən, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

I FƏSİL. PROBLEMİN PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ VƏ TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

1.1. Dini təsəvvür nədir

İnsanların dini inanclarının təməlində duran səbəblər əsrlərdir filosof və elm adamlarının maraq obyektindədir. Demək olar ki, bütün alimlərin ortaq bir fikri var ki, din insan şüuruna aiddir. Din, digər tələbatlar kimi mənəvi bir tələbatdır. Bu tələbatın əsasında onların təcrübəsizliyi, insanların obyektiv həyat şəraitini nəzərə ala bilməməsi durur. Bu tələbat ancaq fərdlər arasında reallaşır. Cəmiyyət şəxsiyyətlərin öz real və müsbət əlaqələri şəraitində yaranır. Yəni fərdlərin dini inanc tələbatı onların psixoloji xüsusiyyətinə görə müxtəlifləşir və yaranır. İnsan cəmiyyətdə formalaşdığından din onda zəruri bir ehtiyac kimi yaranır. Bu tələbat cəmiyyətdə formalaşır və tərbiyə olunur. İnsanların dini inancının formalaşmasında əsas rol psixi halların yox, sosial faktorlarıdır. Dinin kökləri sosial və mühit faktorlarının köməyi ilə yaranır. Din insanların kainata qarşı fikirlərinin yaranmasını, sosial həyatının bu yöndə istiqamətləndirilməsinə kömək edir.

Din, ictimai münasibətlərə və həyata təsir edən bir fenomendir. İstər dolayı, istərsə də birbaşa olaraq din həyatın bir çox sahələrinə, həyat tərzinə, dəyər mühakimələrinə, perspektivlərə, şərtlərə və münasibətlərə təsir göstərir. Buna görə də din bütün digər sosial proseslərlə qarşılıqlı əlaqədə olur və əlaqədardır. [2, s 23].

Ən sadə formada din insanla Allah arasında qurulan bağı ifadə edir, dindarlıq isə bu bağı fərdi və ictimai həyatdakı əksini ifadə edir. Din ilahi mənbəyə mənsubluq baxımından dəyişməz olsa da, dindarlıq fərdin yaşadığı subyektiv təcrübə kimi bir çox amillərdən asılı olaraq müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər. Əslində, modernizmlə dindarlığın dəyişməsi ilə bağlı bir çox konseptuallaşdırmalar aparılmışdır. Doğuşdan inanmağa meyilli olan insanlar tarixin hər dövründə rahatlıq və əmin-amanlıq hiss etmək üçün nəyəsə inanmışlar. Tarixin bütün dövrlərində insanlar sülh və əmin-amanlıq tapmaq üçün bir dinə inanmışlar. Lakin hər bir cəmiyyətin dini inancı öz mədəni xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

İnsanın varlığı və həyatda qalmaq üçün ictimailəşməsinin davam etməsi ilə başlayan prosesdə din ən təsirli sosial institutlardan biridir. [3, s 47]

Bu mənada dinin bəşəriyyətin varlığı qədər qədim olduğunu söyləmək olar. İnanıb-inanmamasından asılı olmayaraq hər kəsin dinə baxışı və yanaşması var. Bu, dinin təriflərində fərqli şərtlərin ortaya çıxmasına zəmin yaratmışdır. [24, s 6].

Din ümumi təriflə müəyyən şeylərə inanmaq və müəyyən ritualları yerinə yetirməkdir. Din insanlara bilmədiklərini öyrətmək üçün bir yol, həyatın mənasını öyrədən cavab və yer üzündəki həyatlarında rəhbər qaydalar kimi qəbul edilir.

Dinlər insanların rəftar və davranışlarına təsir edən və yönləndirən bir qurum olaraq sosial həyatda mövcud olmağa davam edir. Dinin İslam cəmiyyətində fəaliyyəti ilə bir çox funksiyaları

vardır. Din həm normaları tənzimləyir, həm də İslam cəmiyyətlərində şəxsiyyətin formalaşmasına töhfə verir. [19, s 21].

Bu sahədə nəşr olunan kitabların sayı din psixologiyasındakı inkişafın ən bariz göstəricisi sayıla bilər. Xüsusən də dərslilər bu sahədə aparılan araşdırmaları ümumiləşdirmək və bu sahədə fəaliyyətləri əks etdirmək üçün yazıldığından, bu, tədqiqatların qiymətləndirilməsində bir meyardır. Sürətli dəyişiklik 1980-ci illərdə baş verdi.

Din, Allaha və Onun ilahi əmrlərinə bağlılıq, insan həyatına mənə verən, şəxsiyyətini formalaşdıran, təşvişləri həll edən sistem, qurulan əlaqənin sonunda fərdlərdə və cəmiyyətlərdə formalaşan düşüncə və davranış tərzini olaraq təyin olunur. [5, s 38]

Din insanın öz xaricə çevrilməsini ifadə edir. Hər bir cəmiyyət mənəli insan dünyası qurmağa çalışır. Din sosial institutlara status verməklə və onları müqəddəsləşdirməklə qanuniləşdirir. Din insanın fəaliyyəti ilə qurulan, hər şeyi əhatə edən və müqəddəs kosmos institutu olan müqəddəs bir nizamdır. [7, s 58-66].

Ümumiyyətlə, din ilk insandan başlayan və günümüzdə qədər davam edən bir qurumdur. Bunun təbii nəticəsi olaraq insanlığın hər dövründə dinlərə rast gəlinir. Din insanların sosial ehtiyacıdır. Bu səbəblə dinin təriflərində yaşanan mühit, coğrafiya, mədəniyyət və adət-ənənələr təsir edir. Hər bir dinin mədəniyyətinə nəzər saldıqda onun ümumiyyətlə “yol, inanc, adət və bəndəlik” kimi ümumi mənada işləndiyini söyləmək olar. [26, s 21].

Dinin ictimai funksiyalarını nəzərə alaraq, öz dindarlarının ictimai hadisələrə münasibətini müəyyən edərək mentalitet və ideologiya yaradır. Qazanılan mentalitet həyat tərzini müəyyən edir. Başqa bir funksiya insanları bir araya gətirən dəyərləri və inancları müəyyən etməkdir. Bu baxımdan sosial inteqrasiyanı təmin edir. İbn Xəldun və Dürkheym dinin birləşdirici funksiyası ilə maraqlanırdılar. [4, s 43].

Dini qüvvələr həm insani, həm də mənəvi qüvvələrdir. [11, s 204]. Bu, kollektiv həyat məktəbidir. Din fərdləri şəxsiyyət baxımından qoruduğu halda, müqəddəsə qarşı birlik gətirir. Bütün inancların ortaq nöqtəsi özünün və kainatın yaradıcısını tanımaq üçün insan ruhunun dərinliklərində axtarış aparmaq istəyidir. Bu tədqiqat istəyi insan təbiətinə xas olan psixoloji hadisədir və inanmağa meyl kimi ifadə olunur. İnanmağa meyli doğulmuş insan psixososial qarşılıqlı təsir nəticəsində doğulduğu mədəniyyətin inanclarını mənimsəyir və tətbiq edir. Nəticədə, müəyyən inanclara əməl etmək üsulu olan dindarlıq üslubunu təqdim edir. Dindarlıq insanların dini münasibətlərini, təcrübə və davranışlarını ifadə edən və dini inanc, dini bilik, dini təcrübə/duyğu, dini davranış (ibadət) və təsir kimi ölçüləri olan bir fenomen kimi başa düşülür. Cəmiyyət fərdlərə hazır inanc və davranış nümunələri təklif edir.

Fərdi inkişaf prosesində, xüsusən də yeniyetməlik dövründə bu hazır inanc və davranış modellərindən uyğun gördüklərini mənimsəyir və tətbiq edir. Başqa sözlə desək, insanların fitri

inamı, dini meyli onların doğulub boya-başa çatdığı sosial-mədəni və psixo-sosial mühitdə formalaşır. Şəxsi xüsusiyyətlərin və sosial-mədəni xüsusiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi dini inkişafın istiqamətini müəyyən edir və dindarlıq tipologiyaları görünür. Sosial sferada yaşadılan və fərdlər tərəfindən təcrübə edilən din/dindarlıq formaları, həm dini məlumatın özgün qnesoloji ünsürlərinə, həm də bəzən cəmiyyətin adət-ənənəvi dini/dini olmayan əməllərinə paralellik göstərir, bəzən də müxtəlif ölçü və dərəcələrdə əks oluna bilər. Bu baxımdan oriyentasiya obyektini kimi müəyyən edilən elementlər fərdlərin dini oriyentasiyasına görə fərqlənə bilər. Kitab biliyinə əsaslanan normativ dini oriyentasiya və ictimaiyyət arasında ümumi, hörmətli və adət-ənənələrə əsaslanan dini oriyentasiya populyar dini oriyentasiya adlanır.

Dini tələbatlar insanın mənəvi ehtiyaclarına aiddir. Onun əsasını inananın dini davranışlarında öz praktik ifadəsini tapan dini inam təşkil edir. Allah ideali insanın daxilən kamilləşməsinə, paklaşmasına xidmət edən ali nümunədir. Din bir baxış bucağı kimi insanın öz mənəvi dünyasını kamilləşdirmək, zəngiləşdirmək üçün hərəkətverici qüvvədir. İnsan inamsız yaşaya bilməz, insanın mövcudluğu üçün ideal inamın tapılması vacibdir. Keçən əsrlərdə şərq mütəfəkkirləri deyirdilər ki, inamsız insan ruhsuz bədən kimidir. Bədən ruh ilə necə yaşayarsa, insan inamla elə yaşmalıdır. Bu ideal inam keçici və əbədi ola bilər. Dini inam əbədi olduğu üçün Allah idealını kamilləşdirmək üçün insanın davranışı ilə etiqadı bir-biri ilə vəhdət təşkil etməlidir. Hər kəs dini etiqada sahib ola bilməz. Dinin tələblərini əməldə həyata keçirmək çətindir. Din ruhun mənəvi fəaliyyətidir.

Bundan əlavə, bu gün insanlar qeyri-müəyyənlikdən xilas olmaq arzusu, gələcəyi bilmək istəyi, təhlükəsiz olmaq istəyi, acizlik və qorxu hissləri ilə müxtəlif inanclara müraciət edə bilər. Sehr, ulduz falı, bürclər, psixikizm və gələcək hadisələri proqnozlaşdırmaq, fiziki obyektə birbaşa düşüncə gücü ilə təsir etmək, ruhu trans vəziyyətinə gətirmək, UFO və yad adamların dünyanı ziyarət etməsi, qara pişik görmək kimi inanclar belə inanclardır. Bu inanclar paranormal inanclar hesab edilir.

Tanrı təsəvvürü fərdin Tanrıya istiqamətlənən düşüncə və duyğularıdır. Tanrı haqqında məlumatı olan hər bir fərdin şüurunda Tanrı obrazı yaranır və əslində Tanrının varlığına inanmayan insanların da şüurunda tanrı sxemi vardır. Tanrıya inanan hər bir fərdin inandıqları ideyalar onun həyatına təsir edir. Güclü bir inanc insanın fiziki və psixoloji sağlamlığına zərbə vura bilər. İnancın mərkəzi nöqtəsində Tanrı təsəvvürü olduğu üçün insanın Tanrıya qarşı təsəvvürü də onun fikirlərinin təməlidir. Dini təsəvvür insanın uşaqlığında yaranır, fərd böyüdükcə onun dini təsəvvürləri də inkişafı üzrə formalaşır. Tanrı təsəvvürü öyrədilən zaman bu fərddə mənfi və ya müsbət fikirlər yarada bilər. Fərdin dinə qarşı duyğu və düşüncələri onda bir şüur forması əmələ gətirir. Tanrıya qarşı fikirlər insanın inkişaf səviyyəsindən, mühitindən və daxili dünyasından təsirlənir. Mən obrazı Tanrı obrazının yaranmasına təsir göstərir. Nəzəriyyələrə görə insanlarda iki

növ tanrı təsəvvürü vardır: Sevgiyə əsaslanan və qorxuyla yaranan Tanrı təsəvvürü.

Barizdir ki, sevgiyə əsaslanan Tanrı təsəvvürünə malik insanlar Tanrı barədə fikirlər söyləyərkən daha həssaslıqla yanaşırlar. Bu şəxslərin təsəvvüründəki Tanrı obrazı sanki qorunulması vacib dəyərli nəsnə rolunu oynayır. Tanrıya qarşı qayğılı, həssas, bağışlamağı bacaran bu insanlar digər insanlara qarşı da bu münasibətdə olurlar.

İnanc fərdi və cəmiyyət içindəki həyatımızda olduqca təsirlidir. Şəxsin daxili dünyası ilə sosial əlaqələrində orta xətti qurmaq üçün əhəmiyyətli funksiyaya malikdir. Məşhur yazıçı Aldous Huxleyə görə bütün məqsədli hərəkətlərin və yaxşı yaşayışın ön şərti inandırıcıdır.

Görünür, bir gün öləcəklərini və hər şeyin müvəqqəti olduğunu düşünənlər Allahla daha çox barışmaq istəyirlər. Qorxu idarəçiliyi ilə bağlı araşdırmaların göstərdiyi kimi, bu ölüm hissi fərdləri öz dəyərlərinin təsdiqini axtarmağa vadar edir. [43, s 64]. Xoşbəxt bir axirət həyatı Allahın bağışlaması sayəsində olacaqsə, ölüm yaxınlaşdıqca Allahla barışmağın zəruriliyi aydınlaşır.

Araşdırmalar göstərdi ki, dindarlıq kimi mənəviyyat da davranışa kömək etməkdə təsirli olur. Ancaq mənəviyyat səviyyəsi yüksək olanlar daha universal yanaşma ilə tanımadığı insanlara kortəbii kömək etmək meylinə dindarlardan daha uğurlu olublar. Nəticədə, hər şeyə baxmayaraq, dindar insanlar özlərini altruizm kimi müsbət sosial sifətlərlə təsvir edir və həqiqətən də müəyyən şərtlər və insanlarla məhdudlaşsalar belə, sosial yönümlü davranışlar nümayiş etdirirlər. [55, s 344-345]. Məsələn, Uysalın 647 nəfər üzərində apardığı araşdırmada iştirakçılar özlərini “xeyirxah, yaxşı niyyətli, şəfqətli, xeyirxah, şəfqətli, yaxşı ürəkli, ətrafları ilə harmoniyaya malik, insanlıq duyğusuna malik insanlar kimi təsvir etmişlər. qardaşlıq, başqalarını anlayan və dəyər verən, sosial məsuliyyət daşıyan və özünü müsəlman hesab edən, xeyriyyəçilik edən və özlərini ictimai rəftar və dəyərlərə malik fərdlər kimi gördüklərini ifadə edir. [27, s 168]

Din öz üzvlərindən xeyirxah, fədakar, insanlarla səmimi münasibət quran empatik insanlar olmasını tələb edir. Bu baxımdan din insanları faydalı olmağa yönəldən empatik meyli dəstəkləyir. Bununla belə, din empatiyanı dəstəklədiyi kimi, empatiya da insanı dini təlimə və ya ibadətə əməl etməyə sövq edə bilər. Hoffmana görə, empatik xasiyyət insana dini təlimə uyğun hərəkət etməyə imkan verə bilər. Məsələn, əzab çəkən, təhlükədə olan və ya məhrumiyyət içində olan şəxslərlə empatiya qurmaq və onların sıxıntılarını bölüşmək bacarığı, fərdləri həmin insana kömək etməyə sövq edən əsas motivasiyadır. Başqa sözlə, özünü başqalarının yerinə qoymaq fərdin bəzi dini və əxlaqi prinsiplərə əməl etməsinə səbəb ola bilər.

Bunun səbəbi dini inancların, digər əsas inanclar kimi, nisbətən sabit olmağa meyilli olmasıdır. İnsanlar böhranlarla qarşılaşdıqda, dini inanclarını dəyişməkdənsə, öz əsas situasiya qavrayışlarını əvvəlki inanclarına uyğun olaraq yenidən nəzərdən keçirmək ehtimalı daha yüksəkdir.[52, s 100].

Son illərdə pozitiv psixologiya sahəsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, həyatdan

məmnunluq sadə həzzlərlə deyil, məsuliyyət və məna ilə əldə edilir. Dinin özü həyatın qarşısında bir məna kəsb etsə də, ağrı və sıxıntı anları məna axtarışında da məhsuldar ola bilər. [53, s 16].

Dinlərin mənliliklə digəri arasındakı divarları yıxmaqda güclü təsiri var. Bunu müxtəlif məsləhətlərlə göstərirlər. Onlar öz izləyicilərinə özlərinə rəftar edilməsini istədikləri kimi başqalarına da rəftar etməyi tövsiyə edirlər. Xüsusilə mistik məzmunlu dini təlimlər bütün insanları eyni qrupun üzvü kimi qəbul edir. Namaz və dualarda bütövlükdə yaxşı olmağı istəmək tövsiyə olunur. Dini ədəbiyyatda mərhəmət və başqalarına kömək haqqında hekayələr fərdlərin empatik inkişafına müsbət təsir göstərir. Dini ibadət ocaqları həm də ictimai münasibətlər şəbəkəsi yaratmaqla insanın başqalarının vəziyyətindən xəbərdar olmasına kömək edir. Metafizik aləmə aid dinlərin vədləri fərdlərin dünyada etdiklərini dünyadan sonrakı həyatda alacaqlarına işarə edir. Bu təlimlər insanlara dünyada baş verən haqsızlıqları şərh etməkdə kömək etməklə yanaşı, həm də onlara dünyada düzəlməz köməklik etmək imkanı verir. Başqa sözlə desək, dinin axirət dünyası üçün verdiyi vədlər və mükafatlar fərdləri bu dünyada yaxşı işlər görməyə sövq edir. [37, s 198-201].

Həqiqətən də, yəhudilikdə və bəzi digər ənənələrdə günahın etirafı tövbəyə gedən yolun başlanğıcı kimi qəbul edilir. Pis davranışımıza görə məsuliyyəti qəbul etmək kədər, peşmanlıq və günahkarlıq hisslərini artırır və bu hisslər bizə daha asan tövbə etməyə imkan verir. [35, s 51]. Bununla belə, ağrı Allahın yaxşı planının bir hissəsi hesab edildikdə, Allaha bu istinadlar insanlara rahatlıq gətirə bilər. Amma insanlar bəzən elə bilirlər ki, Allah xüsusi olaraq onları incitmək istəyir, onlara kömək etmək istəmir və ya onlara kömək etmək istəmir. Onlar elə bilirlər ki, edilən pislilik göz yumurlar. Belə vəziyyətlərdə insanlarda Allaha qarşı güclü bir inamsızlıq və qəzəb hissi yaranır.

Ruhanilər təkəbbürü ən zərərli məkrli günah kimi qələmə verərkən, bu günahın nə qədər yaxşı olsa da, insanın bütün əməllərinin dəyərini aşağı salacağını vurğulayırlar. İnsanlar olaraq, həyatımızda bir sıra ağrılarla qarşılaşırıq. Sevdiklərimiz ölür. Daşqınlar evlərimizi dağdır. Xəstəliklər, qəzalar və cinayətlər bizə nə qədər aciz olduğumuzu xatırladır. Uşaq istismarı kimi qeyri-insani cinayətlər bizi iztirablara sürükləyir. Ancaq həyatımızda qarşılaşdığımız ağrıların hamısı bu kimi travmatik hadisələrlə əlaqəli deyil. İnsanlar ən adi dərdlərlə qarşılaşanda da ağrı hiss edirlər. Bəzən həyatları istədikləri kimi getməyəndə və ya duaları qəbul olunmayanda belə hiss edə bilirlər. Buddizm kimi bəzi dinlərdə ağrı insan təcrübəsinin ən görkəmli təzahürlərindən biri kimi qəbul edilir. Bir ağrı ilə qarşılaşdıqda, təbii olaraq ilk növbədə onun mənbəyini və arxasında duran səbəbləri axtarıq, yəni şərh və aidiyyət axtarıq. Bəzən insanlar bu kimi vəziyyətlərdə Allaha müraciət edirlər, çünki onlara görə üzləşdikləri ağrı Allahdan və ya onun izni ilə gəlir. Bəzən boşanma, tərki etmə, sui-istifadə, aldatma kimi pisliliklər edən insanlar olsalar belə, bəziləri qismən də olsa, Allahı günahlandıra bilərlər. Allaha bu cür istinadlar, Tanrının fərdlərlə birbaşa və davamlı

münasibətdə təsəvvür edildiyi dinlərdə və ənənələrdə daha çox rast gəlinir. Tanrının mücərrəd enerji kimi təsəvvür edildiyi və insanlarla birbaşa maraqlanmadığı dinlərdə və ənənələrdə bu cür ittihamlar böyük ölçüdə Tanrının üzərinə qoyula bilməz.

Tanrıdan qorxan, daha doğrusu tanrını bağışlamağı bacarmayan kimi təsəvvür edən bu insanlar daha həssas, bir o qədər də kəskin xarakterli şəxslər olurlar. Bu insanlar Tanrını qorxduqları bir valideynləri kimi görürlər. Əslində buna səbəb də həm yaşadıkları mühit, həm də ətraflarındakı insanlardır. Bir şəxsin düşüncəsində Tanrı sevgisi ilə yanaşı qorxusu da ola bilər. Sevgi insanın dünyasını rəngarəngləşdirən amil olsa belə, qorxu duyan insan həyatla mübarizə aparıb, həyata qalib gəlməyə çalışır. Buna bir növ Sigmund Freudun eros-tanatos fikirlərini misal gətirmək olar. İnsanın tanrıdan qorxmasının səbəbi Tanrının böyük, sərhədsiz olması, insanın isə kiçik və zəif olması da ola bilər. Çünki insanın azadlığı məhduddur, tanrı əbədi insan isə müəyyən bir zaman çərçivəsində mövcud olur. Uşaqlıqdan insanlara etdiyi hər mənfi əmələ görə tanrı tərəfindən cəzalandırılacaqları deyilir. Bu da insanlarda tanrı qorxusunun yaranmağına səbəb ola bilər. Uşaq bu fikir ilə böyüyərsə onda tanrıya qarşı sevgi yetərincə yarana bilməz. Tanrıya qarşı sevgi onu tanrı inancına, tanrı simasına yaxınlaşdırır. İnsan səhv etməlidir, səhv etməkdən qorxan insanlar həyata qarşı daim məsafəli mövqedə dayanırlar.

Bu və buna bənzər araşdırmaların nəticələrinə görə, insanlar Allaha qarşı qəzəbləndiklərini başqalarına etiraf etməkdə tərəddüd edirlər. Əslində, onlar çox vaxt bunu özlərinə və ya inandıqları Allaha qarşı edə bilməzlər. [51, s 30].

Bəzi mənfi hadisələr qarşısında Allahı günahlandırmaq bəzən qəzəb və güvənsizliklə nəticələnsə də, hətta Allahın varlığından şübhələnməyə və inancları şübhə altına almağa səbəb ola bilər. Ümumiyyətlə, pislilik və izzət problemə dini şübhələrin kökündə dayanır. İnsanlar Allahdan cavab almayanda və kədərlənməyə başlayanda, bu əlaqəni aradan qaldırmaq üçün müxtəlif yollara əl atırlar. Bəzi insanlar Allahla qarşılıqlı əlaqə hissini əldə etmək üçün müxtəlif eksperimental üsullardan istifadə edirlər. Bu üsullar insanın tək-cə Allaha dua etməsi deyil, həm də təxəyyül, gündəlik yazma və ya dini mətnləri oxumaqla Allahın ona cavab olaraq nə deyəcəyini eşitmək istəməsi idi. Digərləri isə onların Allahla münasibətlərini yaxşılaşdıracağına inanaraq, icma üzvləri ilə əlaqələrini gücləndirmək və dərinləşdirmək üçün seçim edirlər.

Auguste Comte, elmi düşüncənin insanları ilahiliyə inanmayacağını ifadə edir, eyni zamanda dinin insanların özünü aşan şeyləri sevmək ehtiyaclarını qarşıladığını bildirir. İnsana dəyərlər iyerarxiyasını verəcək şey dindir. Bu, insanlığın dinidir.

Dua ilə həyatdan məmnun olmaq, həyat keyfiyyəti, rifah və həyatda məqsəd sahibi olmaq kimi geniş dəyişənlər arasındakı əlaqə ilə bağlı araşdırmalarda müsbət əlaqələr olduğu aşkar edilmişdir.

İnam insan ruhunun bütün simlərinə toxunur və səsləndirməyə məcbur edir.

Namazın məqsədi ilk illərdə dua oxuyan tələbələrin ünsiyyəti olaraq müəyyən edilmişdir. Namazın məqsədinin ünsiyyət olduğunu iddia edən nəzəriyyələr və modellər ünsiyyətin Allahla yanaşı, nəfsi ilə də əlaqəli olduğunu irəli sürmüşlər.

Ənənəvi izahatlarda ritual ünsiyyət, dua və ibadət isə insanların tanrılarla münasibətlərində mübarizə mexanizmləri kimi qiymətləndirilmişdir.

Eyni zamanda, valideyni bağışlamaq Allaha qarşı qəzəblənməyə də fayda verə bilər, çünki Allahın surətləri valideynlərin surətlərini əks etdirir.

Robert müəyyən etmişdir ki, bir çox hallarda ibadət təqaüdə çıxmağı, qocalmanı, sevilən birinin itkisini, həyat böhranlarını, boşanmaları və ailə problemlərini yüngülləşdirir. Bu arqument ibadətə insani və müalicəvi cəhəti olduğunu ortaya qoydu. İbadət edənlər kilsə xidmətlərini Allah, özləri və digər insanlarla ritual ünsiyyət kimi başa düşməlidirlər. Alimlər iddia edir ki, ibadət əsasən insanların münasibətlərini tənzimləyir.

Qədim dövrlərdən bəri insanlar çox mürəkkəb olan dua haqqında düşünürlər. Dindarlar hələ psixometrik olaraq araşdırılmamış müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Dua bəsitcə şəxsi bir ritualdır. Duanın insanlar üçün faydalı təsirləri vardır.

Dinlər öz intellektual strukturları ilə fərdlərdə yeni mentalitetlər yaradır. Buna görə də onlar bütün həyata təsir göstərirlər. Yaradığı əxlaq sistemləri ilə iqtisadiyyat, ailə, hüquq kimi həyatın bütün sahələri bu əqli quruluşun məhsuludur. Bu baxımdan din, ictimai həyatın mənasını verən hakim qurumlardan biridir. Dinlər də sosial dəyişikliklərə yaxından təsir göstərir. O, cəmiyyətə bəzən ləngidən və ya əngəl törədən, bəzən gücləndirici, bəzən də dəyişikliklərin əsas faktoru kimi təsir edir. Hz. Necə ki, Məhəmmədin gətirdiyi yeni din cəmiyyətin bütün qurumlarına təsir etdi. [4, s 282].

Tanrıyı sevən, tanrının onları qoruduğuna inanan şəxslərdə güvən hissi daha qüvvətli olur. Alman filosof İmmanuel kanta özünün Pedaqogika kitabında dini təsəvvürün yaranmasına aid fikirlər söyləmişdir. Yeniyetmələrə dini ideyaları öyrətmək lazımdır fikri əsərlərdir insanları düşündürür. Çünki din ilahiyyətlə də bağlıdır, dinin bir növ öhdəlik olduğuna inanırlar, uşaqlara bu öhdəliyi yükləmək doğrudurmu?

Dua şəxsiyyətin daxili dini aktivliyinin təzahürüdür. Xarici təsirlər dini stimultasiya edər və ona maneə ola bilərlər. Lakin onun mənbəyi insanın daxilindədir.

Kanta görə insana əvvəl dünya təsəvvürü, insanların dünyada tutduğu mövqe və vəzifələri izah edilməli, sonra Tanrı təsəvvürü yaradılmalıdır. Kantın fikrincə din insanın düşüncəsində yaratdığı qanundur. Din əxlaqla, davranışla birləşməlidir. Din bir növ vicdanlada əlaqəlidir. Vicdan bizim əməllərimizin dinə tətbiqidir. Din mənəvi vicdanla birləşməsə onda o yararlı sayılmaz. Kant deyirdi ki, uşaqlara Allaha, müqəddəs kitablara and içməyə qadağa qoyulmalıdır. Dinlərin çoxu insanları yalandan və şərdən çəkindirir. Dinin tələblərinə əməl etmək mənəvi saflaşmaqdır.

İnanan insanlar üçün Allah həmsöhbət sayılır. Allahla həyatın istənilən anında danışmaq olar, o həmişə insanı dinləyir və təskinlik verir.

Dini tələbatlar insanın mənəvi ehtiyaclarına aiddir. Onun əsasını inananın dini davranışlarında öz praktik ifadəsini tapan dini inam təşkil edir. Allah idealı insanın daxilən kamilləşməsinə, paklaşmasına xidmət edən ali nümunədir. Din bir baxış bucağı kimi insanın öz mənəvi dünyasını kamilləşdirmək, zəngiləşdirmək üçün hərəkətverici qüvvədir. İnsan inamsız yaşaya bilməz, insanın mövcudluğu üçün ideal inamın tapılması vacibdir. Keçən əsrlərdə şərq mütəfəkkirləri deyirdilər ki, inamsız insan ruhsuz bədən kimidir. Bədən ruh ilə necə yaşayarsa, insan inamla elə yaşamalıdır. Bu ideal inam keçici və əbədi ola bilər. Dini inam əbədi olduğu üçün Allah idealını kamilləşdirmək üçün insanın davranışı ilə etiqadı bir-biri ilə vəhdət təşkil etməlidir. Hər kəs dini etiqada sahib ola bilməz. Dinin tələblərini əməldə həyata keçirmək çətinidir. Din ruhun mənəvi fəaliyyətidir.

Hər bir dindarın dini təcrübəsi unikal və təkrarolunmazdır. Hər bir dindar özünün xüsusi dininə malikdir. Bu din onun fərdi psixologiyası çərçivəsində formalaşır.

Din insanlarla bərabər var olan və yaşayan, onların həyatlarını istiqamətləndirən, idarə edən bir mexanizma rolunu oynayır. Dini inanc insanın psixoloji nöqtəyi-nəzərdən şəxsiyyətinin yaranmasına gətirib çıxarır. Fərdin şüuru inkişaf etdikcə konkretdən mücərrədə doğru qəbul etmə və düşüncə sahəsi genişləyir. Duyğu və təcrübə qavrayışı xaricində ətrafında çata bilmədiyi kainatı şüurun köməyi ilə qavramağa başlayır. Fərddə dinə maraq əvvəl ailə, sonra sosial qurum və ünsiyyət vasitələri yolu ilə yaranır. Dini istək hər hansısa bir ehtiyacı ifadə edir, fərdin sosial və psixoloji ehtiyacı sayılan təhlükəsizlik, qorunma, sığınma kimi tələblərini qarşılayır. Fərd tanrıya inanmaqla təhlükəsiz olduğunu hiss edər və beləcə rahatlayar. Ədalət və əxlaqi fikirlər yetkinləşməyin və əhatənin təsiriylə inkişaf edir. Nəzəriyyələrə görə din həm obyektiv həm də subyektivdir. Başqa bir fikrə görə isə dinin emosional bir xarakteri vardır.

Uşaqları dini qəlibləri öyrənməyə məcbur etmək düzgün fikir deyil. Əsl Tanrıya sitayiş ilahi iradə ilə hərəkət etməkdir. Uşaqlara əsas tələq olunmalı fikir budur. Kanta deyirdi ki, Tanrıyı insan dünyanın və özünün yaradıcısı kimi görməlidir. Kiçik yaşlı uşaqların kimsə dua edərkən edilən bu hərəkət haqqında səthi də olsa bilikləri olmalıdır. Əsas tanrı təsəvvürü yeniyetməlik dövründə mühitin təsiri ilə yaranır.

Din ilə əxlaq bir-birindən ayrılmaz bir bütündür. Dini əmirlərin böyük çoxluğu əxlaqi əmirlərdir. Din, insanları və cəmiyyəti əxlaqa uyğun formada yaşamağa məcbur edir. Din fərdlərə, millətlərə təsəlli və ümid verir. Qədim Yunanıstanda Plato (əflatun) və Sokratın fikirlərinə görə “heç bir millət tanrıya inanmadıqca güclü ola bilməz”.

Winnicottun fikrincə din insanları təsirə salan ən vacib ünsürlərdən biridir. Din problemlı anlarda köməyə çatan bir mexanizma deyildir. Din insanın özünü tanımağına kömək edən,

gələcəyinə yön verən baxış sistemidir.

Dinin həmişə müsbət funksiyaları yoxdur, mənfi funksiyaları da ola bilər. Bütün bunlarla sosiologiya məşğul olur. Din həm də müsbət integrativ funksiyasına qarşı mənfi olaraq münaqişə və parçalanmaya səbəb ola bilər.

Son illər insanların dinə bağlılığı azalıb, heç bir dini qəbul etməyənlərin sayı artıb. Bəzi beynəlxalq araşdırmalara əsasən, Amerika, Yeni Zelandiya və Avstriya kimi ölkələrdə bağlı olmayanların/yoxların nisbətinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığı və xristianlığın bu ölkələrin ən çox yayılmış dini olma xüsusiyyətini tezliklə itirəcəyi ifadə edilmişdir. Bundan əlavə, son illərdə bəzi ölkələrdə gənclərlə bağlı araşdırmalar da artıb.

Bu onu göstərir ki, əhali arasında heç bir dini qəbul etməmək halı kifayət qədər yaygındır.

Yəni fərdlərin dini inanc tələbatı onların psixoloji xüsusiyyətinə görə müxtəlifləşir və yaranır.

İnsan cəmiyyətdə formalaşdığından din onda zəruri bir ehtiyac kimi yaranır. Bu tələbat cəmiyyətdə formalaşır və tərbiyə olunur. İnsanların dini inancının formalaşmasında əsas rol psixi halların yox, sosial faktorlarıdır. Dinin kökləri sosial və mühit faktorlarının köməyi ilə yaranır. Din insanların kainata qarşı fikirlərinin yaranmasını, sosial həyatının bu yöndə istiqamətləndirilməsinə kömək edir. Dinin bir xəstəlik olub, bu xəstəlikdən insanoğlunun ancaq elmlə xilas olacağını düşünmüşdür.

Bir çox psixoloqlar düşünürlər ki, dindarın psixologiyasının əsasını emosional proseslər təşkil edir. Din intellektual mahiyyətdən daha çox, emosional təbiətə malikdir.

Karl.Q.Yanqın fikrinə görə isə din bir nevroz deyil, bu nevrozdan xilas üsuludur. Gordon Allportun fikrincə dinin psixi sağlamlığa vacib xeyri var. Gordona görə din xaricədənük və daxilədənük olmaqla iki yerə bölünür. Dini təsəvvürün formalaşmasında aid baxışlardan ən vacibi də Erich fromma məxsusdur. Fromma görə din insanın inkişafını dəstəkləyir. Vacib məqam dinə sitayiş etmək deyil, doğru düşünə bilməkdir. Doğru düşünə bilən insanın həyatında din o qədər də vacib bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Dinin praktik tərəfi-mərasimlərin köməyi ilə insanı ideala yaxınlaşdırmaq və davranış üçün lazım olanları təşkil etməyə məcbur etməkdir. Mərasimlər-dinin əsasıdır. Mərasim gözəl və əhəmiyyətli forma ilə əhatələndirilmişdir.

Mərasimlər və rituallar şəxsiyyətin və ya qrupun müəyyən psixi vəziyyətlərinin yaradılması, saxlanması və oyadılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Mərasimlər pozitiv və neqativ olur. Pozitiv mərasimlər adətən obyekt və ya fərdin yenilənməsi ilə bağlıdır. Yəni fərd pozitiv mərasimlər sayəsində yeni bir “mən”ini ortaya çıxarır. Adından da bilindi ki pozitiv mərasimlər fərdə yalnız kömək edir.

Neqativ mərasimlər qadağanın və ya “tabunun” qurulması ilə əlaqədardır. Neqativ mərasimlər çoxlu sayda müxtəlif qayda və davranışın normaları ilə bağlı olan qadağalarda müəyyən

edilir. Ümumi təsəvvür yaranır ki, onların pozulması subyekt üçün dramatik, adətən bədbəxt dini hadisələrə səbəb olur. Neqativ və ya qadağan olunan mərasimlər əsasında fərdlərin bir-birinə münasibətdə dini statusları və cəmiyyətin inam sistemi dayanır.

Braun-Radkliffin fikrincə pozitiv və ya neqativ funksiyası, bununla nəticələnir ki, "onlar qaydaya salınmış, təşkil edilmiş cəmiyyətin müəyyən sosial dəyərlərini quraraq özünü öz mövcudluğunda saxlayan mexanizmin bir hissəsidir".

Dinin də müəyyən lider ətrafında təşkilatlanma funksiyası var. Bundan əlavə, o, fərdlərə öz rollarını daxil etməklə sosiallaşma və sosial nəzarəti təmin edir. Sosial-mədəni təsirləri ilə cəmiyyəti strukturlaşdırmaq və tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirir. Mənsubiyyət hissi ilə şəxsiyyət əldə etmə funksiyası da yerinə yetirir. Mədəniyyətin qorunub saxlanması və ötürülməsində din də fəal rol oynayır. Cəmiyyətin digər təsisatları arasında vasitəçi qurum olmaq, dəyərlər iyerarxiyasını təmin etmək və qanuniləşdirmək kimi funksiyaları öz üzərinə götürür. [21, s 67-78] Xüsusilə dinin ən mühüm funksiyalarından biri qanuniləşdirmədir. Dinin həm də ictimailəşmə, kimlik və mədəniyyət kimi funksiyaları vardır. [20, s 48]

Din və duyğu arasında sıx əlaqə var. Din həmişə dərin emosional təcrübənin qaynağıdır. Allaha məhəbbət, minnətdarlıq və minnətdarlıq həqiqi mənəvi təcrübənin təzahürləridir.

Araşdırmalara görə daha yüksək mənəviyyət səviyyəsinə malik insanların daha yüksək ümumi dindarlığa və daha çox daxili dini oriyentasiyaya malik olduqları və bu insanların mənəvi cəhətdən daha istedadlı olduqları qənaətinə gəliblər. Xarici, utilitar və şübhə doğuran dini oriyentasiyaya malik olmaq ilə gündəlik həyatda qiymətləndirmə dərəcəsi arasında heç bir əhəmiyyətli əlaqə tapılmadı.

Dinin hər kəsin razılığa biləcəyi bir tərifini yoxdur. Din fenomeni müxtəlif yollarla ortaya çıxdığı üçün ediləcək təriflər bir-birindən fərqli dinləri əhatə etməlidir. Çünki qurucusu belə məlum olmayan Hinduizm, böyük Tanrıya inanmayan Buddizm və yalnız ibadətə əsaslanan qədim Roma dinləri kimi dinlər var. Həmçinin çoxallahlı və tövhidli dinlərin xüsusilə inanc baxımından bir-birindən çox fərqli olduğu görülür. Hətta monoteist dinlərin özlərində xeyli fərqlənən monoteist inancı var. Tək tanrını milliləşdirən yəhudilik, bir tanrının mahiyyətinin eyni olsa da, üç fərqli şəkildə göründüyünü qəbul edən Xristianlıq, Allahı doğulmamış, islah olunmaz, cismani və müəyyən bir tayfaya xas olmayan olaraq qəbul edən İslam dinidir. Din termini xurafat, bidət, inanc, imansızlıq və s. onun məfhumlarla bağlı olaraq təyin olunan semantik aləmdə baş verdiyini də nəzərdən qaçırmaz. Buna görə də heç bir tərif, təsnifat və konseptuallaşdırma dinin nə olduğunu izah edəcək qədər güclü deyil.

1.2. Tədqiqatın tədiqi istiqaməti

Düşünmə və sorğulama xüsusiyyətlərinə malik olan insan daima necə, nə üçün, kim, harada, ətrafındakı dünyanı, yaşadığı cəmiyyəti, keçmişini və gələcəyini bütün yönləri ilə tanımaq istəyir. Nəticədə özünün və etdiyi şeylərin mənasını qavramağa çalışır. Bu suallar içindəki insan, həyatın yaşamağa dəyər olub-olmadığını, insan ləyaqətinə layiq şəkildə yaşanıb-yaşamadığını, ondan gözlənilənləri yerinə yetirib-yetirmədiyini daim soruşur və bununla da həyata mənə verməyə çalışır. Dəqiq və ardıcıl məlumat əldə etmək cəhdi olan mənə axtarışı insanların düşüncələrini, rəftarlarını və davranışlarını müəyyən edən ən mühüm motivlərdən biridir. İnsanları yeni imkanlar və axtarışlar axtarmağa sövq edən, onların öz şəxsi təcrübələrini anlamaq və təşkil etmək istəyini dəstəkləyən bir gücdür. Bu güc sayəsində insanlar bir prosesdə həyatın mənasına çatırlar. Mənə biliyinə çatmaq mənasını verən bu prosesdə insanın əsas məqsədi qeyri-müəyyənlikdən qurtulmaq, həyatda öz mövqeyini müəyyənləşdirmək və varlığını anlamlandırma ehtiyacını qarşılamaqdır.

İnsanın mənə axtarışına sevdikləri ilə münasibətlər, din, yumor hissi, gələcək gözləntiləri, yaxşılıq, gözəllik və həqiqət, təbiət və mədəniyyət anlayışı kimi müxtəlif amillər təsir edir. İnsan həyatına mənə qatan bu faktorlar, maddi və mənəvi istiqamətdə, dini və ideoloji faktorlar sayılır. Dinlərin ən mühüm funksiyası insan ruhunun dərinliklərində özünün və kainatın yaradıcısını tanımaq üçün mənə axtarışı kimi ifadə edilən mənə axtarışını tamamlamasıdır. İnsan təbiətindəki psixoloji bir hadisə olan mənə axtarışı dinamik xarakter daşıyır və insan üçün mühüm məqsəd və dəyərlərin yenidən qurulması səylərini ehtiva edir. Bu baxımdan dinlərin bəlkə də ən mühüm xüsusiyyəti hər cür səbəb-nəticə əlaqələrinin mənalı olmasıdır.

Dini inanclar, kainatın yaradılması, ölümdən sonrakı həyat və s. mövzu ilə bağlı izahatları ilə insanları qeyri-müəyyənlikdən və mənasızlıqdan xilas edərək, həyat və ölüm mənasına çatmalarına heç bir töhfə vermirlər. Bu səbəblə din insanların mənə axtarışını qarşılıyan ən mühüm amillərdən biridir. Universitet tələbələri üzərində aparılan bir araşdırmada tələbələrin 64%-i Allaha imanlarını itirəcəkləri nöqtəyə çatdıqda, həyatın daha da pisləşəcəyini bildirib. mənası yoxdur. [15, s 17] Ona görə də insanların mənə axtarışını dindən təcrid etmək mümkün görünür.

Dini “müqəddəslərin təcrübəsi” kimi təyin edən Wachə görə, bu tərif dinin subyektiv tərəfi ilə yanaşı, yaşanan reallıq kimi obyektiv reallığını da vurğulayır. Wachin yanaşması ilə paralel olaraq dindarlıq insanların iman-əməl, yeni dini həyat və dini həyat əsasında irəli sürdükləri dini münasibət, təcrübə və davranışdır. İnanılan dinin əmr və qadağalarına uyğun yaşamağı ifadə edən və inanc, bilik, təcrübə, duyğu, ibadət, təsir və təşkilatlanma kimi ölçüləri olan qavrayış kimi başa düşülə bilər.

Dindarlığın ölçülməsi ilə bağlı araşdırmaların 1940-cı illərdə başladığı görünür. Dindarlığın ölçülməsinin erkən dövrü hesab edilən 1940 və 1950-ci illərdə həyata keçirilən bu araşdırmalar, 1960-cı illərdən etibarən qabaqcıl ölçmə üsullarının istifadə edildiyi sahə araşdırmaları ilə izləndi.

İlk nümunələri ABŞ-da aparılan bu araşdırmaların əksəriyyəti xristian dindarlığının ölçülməsi ilə bağlıdır.

Din və sağlamlıq münasibətləri əvvəldən psixologiyanın və din psixologiyasının əsas maraq dairələrindən biri olmuşdur. Psixologiyanın mühüm nəzəriyyəçilərindən olan Uilyam Ceyms, Ziqmund Freyd və Karl Qustav Yunq kimi adlar öz araşdırmalarında din-sağlamlıq əlaqəsinə yer ayırmışlar. İlk psixoloqlar daha çox din-ruh sağlamlığına diqqət yetirənlər də, 1980-ci illərdən sonra dinlə həm fiziki, həm də psixi sağlamlıq arasındakı əlaqəni araşdıran empirik tədqiqatların sayı artmışdır. Bu günə qədər, dindarlıq və sağlamlıq və psixi sağlamlıq arasındakı əlaqəyə dair bir çox araşdırmalar Qərbdə, əsasən də yəhudi xristian nümunəsində aparılmışdır. Demək olar ki, dinlə sağlamlıq (fiziki və mənəvi) əlaqəsinə dair araşdırmalar ümumiyyətlə dini yaşayışın xəstəliklərdən qoruyucu funksiyasını və xəstəliklərin müalicəsində dəstəkləyici funksiyalarını əhatə edir.

Dindarlıq və fiziki sağlamlıq arasındakı əlaqə ilə məşğul olan tədqiqatlar həm dindarlığın, həm də fiziki sağlamlığın müxtəlif elementlərinə diqqət yetirmişdir. Bəzi tədqiqatlar yalnız ibadət yerinə getmə tezliyini dindarlığın meyarı hesab etdiyi halda, bəziləri dindarlığı ibadət, əxlaqi prinsiplərə bağlılıq, dinin fərdi və ictimai həyata əks etdirməsi, dinlə mübarizə, dinə önəm vermək və s. . mövzuları da əhatə edən çoxözlü bir quruluş olaraq qiymətləndirilir.

Dini fəaliyyət və münasibətlər adətən, dindar şəxsiyyətdə din psixologiyası kompleks adlanan müxtəlif növ psixoloji hadisələr yaradır.

Dini-psixoloji kompleksə bir çox elementlər daxildir: dini yönəlişlər, hislər, ünsiyyət, stereotiplər, tələbatlar və s.

Dini tələbatlar insanın mənəvi ehtiyacına aiddir. Onun əsasını inananın dini davranışlarında öz praktik ifadəsini tapan dini inam təşkil edir. Buna səbəb olaraq da şəxsiyyətin dini tələbatı şəxsiyyətin axirət dünyası ilə qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə mövcud olan dini davranışların ötürülməsi kimi müəyyən olunur.

Hər bir ünsiyyət kimi, dini ünsiyyət müxtəlif sosial-psixoloji mexanizmlərin köməyi ilə həyata keçirilir: sirayət, təqlid və təlqin.

Dərin dini inamı olan insan üçün ətraf mühitlə müqayisədə Allah və ya digər varlıqlarla əhəmiyyətli sayılır. Onlarla ünsiyyətə girmək belə insanların həyatında mühim yer tutur. İnsanlarla olan real ünsiyyəti əvəzləyirlər. Bu da onlarda emosional boşalmaya gətirib çıxarır.

Dinlər yarandıqları sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni sərhədlərdən kənara yayıldığı andan ya həmin şərtlərə uyğunlaşan yeni mədəni şəraitlə qarşılaşmış, ya da onlarla mübarizə yollarını axtarmağa başlamışlar. Bu inkişaf yeni və fərqli dini meyillər və təcrübələr meydana çıxdı. Bunlar ənənəvi tendensiyalar və təcrübələrlə ziddiyyətlər gətirdi. Bütün əsas dini sistemlərin tarixi bunun nümunələri ilə doludur.

Odur ki, sosial dəyişikliklərin dinə təsirləri dinlə cəmiyyətin həmahəngliyi və uyğunsuzluğu

şəraitində, həm də dini başa düşməkdə müxtəlif üsullardan asılı olan insanlar arasında ziddiyyətlər və münaqişələr kontekstində baş verə bilər. Cəmiyyətlərin struktur dəyişikliklərinə təsir edən amillərdən biri olan fərqləndirmə dinə də təsir edə bilər.

Bu kontekstdə, xüsusən də bu gün cəmiyyətlərin strukturunda modernləşmə ilə birlikdə sürətli bir sosial dəyişiklik prosesi olduğu bir vaxtda dinin bu prosesdən necə təsirləndiyi hələ də müzakirə edilir.

Ümumiyyətlə, ənənəvi cəmiyyət din ətrafında formalaşan cəmiyyətdir. Sənaye cəmiyyətinə doğru dəyişmə prosesində din ictimai həyatı təyin etmək gücünü itirmiş və böyük ölçüdə siyasi həyatdan çəkilmək məcburiyyətində qalmış, “dünyəviləşmə/sekulyarlaşma” üsulu ilə həyata keçirilməyə çalışılmışdır.

II FƏSİL. DİNİ TƏSƏVVÜRLƏRİN GƏNCLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

2.1. Gənclik yaş dövrünün ümumi xüsusiyyətləri

Sosioloji mənada “yaş” sosial quruluşda mühüm dəyişəndir və gündəlik həyatın bir çox sahəsinin formalaşmasında təsirli olur. Cəmiyyətdəki bəzi vəzifələrin yaşa görə indekslənməsi də bunun mühüm göstəricilərindəndir. Məlum olduğu kimi, əhali bütün tarixi prosesdə cəmiyyətlər üçün bir güc olmuşdur. Texnologiya nə qədər inkişaf etsə də, əhəlinin əhəmiyyəti həmişə öz yerini saxlamışdır və bu gün də saxlayır. Bu kontekstdə gənclər cəmiyyətdə mühüm kateqoriyanı təşkil edir.

Gənclik dövrü özünəməxsus yaşayış, düşüncə tərz, dildən istifadə və ünsiyyət tərzinə malik bir dövrdür. Gənclik uşaqlıq və yetkinlik arasında keçid dövrü hesab olunur. Keçid dövrünün xüsusiyyətlərinə görə fərdin bioloji, psixoloji və sosial inkişafı baxımından ən çətin və ən sıxıntılı dövrdür. Kimlik və şəxsiyyət bu dövrdə əldə edilir. Kimlik və şəxsiyyət inkişafı ilə yanaşı, bir çox sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni dinamikanın təsiri altında çoxölçülü gənclik problemi ilə qarşılaşılır.

Gənclik dövrü YUNESKO tərəfindən 15-25 yaş aralığında müəyyən edildiyi halda, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) 12-24 yaş aralığını proqnozlaşdırıb. Beləliklə, gənclik dövrü yetkinlik yaşından başlayır və 18 yaşından sonra yetkinliyin nisbi yetkinliyi ilə başa çatır. İnsan ömrünün gənclik çağı - fiziki cəhətdən yetkinliyinin başa çatması, onun özünüdərk etməsinin, intellektinin sürətli inkişafı, özünəməxsus yüksək keyfiyyətlərinin, dünyagörüşünün formalaşması, peşə seçmək və yaşlılıq həyatına başlamaq dövrüdür.

Gənclik yaşı öz inkişafında, adətən, iki mərhələdən keçir: birinci mərhələ - erkən gənclik (15-18 yaş), ikinci mərhələ isə yetkin gənclik (18-25 yaş) dövrü adlanır. Gənclər bioloji, psixoloji, psixoseksual və sosioloji amillərin təsiri altında inkişaf edib formalaşır.

Bioloji baxımdan gəncin orqanizmi təkamül sayəsində fiziki cəhətdən əsaslı surətdə dəyişir, bədən möhkəmlənir, hərəkət, iş qabiliyyəti xeyli inkişaf edir. Ümumiyyətlə, ilk gənclik illərində orqanizmin fiziki inkişafı demək olar ki, əsasən tamamlanır; belə ki, gənclərin boy artımı qızlarda 16-17 yaşda, oğlanlarda isə 17-18 yaşda təxminən böyüklərlə eyni səviyyəyə çatır, 16 yaşlı oğlanların əzələ qüvvəsi 12 yaşdakına nisbətən iki dəfə artır.

Fizioloji dəyişikliklər və bunun nəticəsində yaranan sosial qiymətləndirmələr gənclərin itaətsiz davranışlar, ani dəyişikliklər və qərarlılıq göstərməsinə səbəb olur. Belə ki, onun böyüklər kimi düşünmə bilməməsi bilik və həyat təcrübəsinin olmaması ilə əlaqələndirilir.

Psixoloji baxımdan gənclər artıq öz "mən" ini, şəxsiyyətini, qüvvəsini, xarici gözəlliyini dərk edir, idrak fəaliyyəti öz əhatəliliyi, dünyagörüşü isə bir qədər genişliyi ilə fərqlənir.

Gəncliyin psixoseksual aspektdə inkişafına gəldikdə, burada cinsi yetişmənin əsasən tamamlanması, ikinci və üçüncü cinsi əlamətlərə keçid mərkəzi problem olub mürəkkəb biososial

hadisə kimi özünü göstərir. Bu, əlbəttə, heç də bioloji-fizioloji dəyişmələrin nəticəsi olmayıb, həm də bioloji və sosial qüvvələrin qarşılıqlı təsirinin məhsuludur. Kişi və qadın olmaq, həmin rolunu mənimsəmək, ailə həyatı qurmaq, məhəbbət, qadın şərəfini, kişi ləyaqətini qorumaq gənclik yaşında özünü biruzə verən yeni keyfiyyətlərdəndir. Beləliklə, psixoseksual davranışlar, cinsi həvəs, əks cinsə münasibətin dərk olunması, əxlaqi normaların, ailə münasibətlərində fərdi xüsusiyyətlərin qanunauyğun təşəkkülü gəncliyin inkişafının müəyyən mərhələsini təşkil edir.

Sosioloji aspektdə isə gənclik öz mahiyyəti etibarilə sosiolojiləşib müstəqil və məsuliyyətli fəaliyyətə keçir, gəncin şəxsiyyətinin fərdi - psixoloji mahiyyəti ictimai münasibətlərdən nəşət edir, başqa sözlə desək, o, ictimai münasibətlərin məcmuyu kimi, sosioloji varlıq kimi yetişir. Gənclər artıq əyat hadisələrinə fəal mövqedən yanaşır. Erkən gənclik dövründə məktəblilər cəmiyyətdə, ailədə, kollektivdə özüməxsus yer tutur, onların əsas fəaliyyət növü əmək və təlim olur.

Ümumiyyətlə, gənclik dövründə şəxsiyyət biososial - psixoloji varlıq kimi formalaşır, onlarda təşəbbüskar, prinsipial, məsuliyyətli davranış formaları təşəkkül tapır: gənc mürəkkəb intellektual əməliyyatlar aparmağa hazır olur, onun xüsusi qabiliyyətləri sürətlə inkişaf edir.

Beləliklə, gənclik dövrü yaşlılıq mərhələsinə keçidin bitməsi, özünüdərk etmənin təşəkkülü, sosial - psixoloji varlıq kimi formalaşma - yetişməkdə olan nəslin inkişafında mühüm mərhələni təşkil edir. Buna uyğun olaraq, yeniyetməlik dövrünün sonu ilə başlayan ilk yetkinlik dövrü, orta yaş böhranının başlaması ilə başa çatır. Bu dövrdə həyat yoldaşı seçmək, ailə qurmaq, iqtisadi müstəqillik əldə etmək, peşə sahibi olmaq, uşaq böyütmək, sosial mühitlərə daxil olmaq və saxlamaq kimi inkişaf vəzifələri var. Erkən yetkinlik dövründə fiziki, koqnitiv, psixososial, emosional və şəxsiyyətin inkişafı sual altındadır. Bu inkişaf sahələrinin fərdi həyat quruluşu ilə əlaqəli olduğu düşünülməli psixososial və şəxsiyyət inkişafını nəzərə almaq faydalıdır.

Şəxsiyyət ədəbiyyatda ən mübahisəli mövzulardan biridir. Şəxsiyyətin bir çox konseptual tərifləri olsa da, bu təriflərin inkişafın məxrəcində görüşdüyünü söyləmək olar. Bir tərifə görə, şəxsiyyət şəxsiyyətlərarası təcrübəyə əsaslanan davamlı, emosional və motivasiyalı qarşılıqlı əlaqə tərzidir.

Göründüyü kimi, şəxsiyyətdə ardıcıl olmaqdan əlavə, dəyişməyə uyğunlaşma qabiliyyəti də var. Həyat boyu şəxsiyyətin fərqləndirilməsi və inteqrasiyası arasında gərginlik var. Bu gərginlik gec yeniyetməlik və erkən yetkinlik dövründə şəxsiyyət axtarışında özünü göstərir. [22, s 20] Erkən yetkinlik dövründə şəxsiyyəti "Mən kiməm?" sualından uzaqlaşır. [25, s 154-177] Bu dövrdə fərdin həyat quruluşunda, həyat tərzində, "Həyatıma nə əlavə etmək istəyirəm? Vaxtımın çoxunu harada və necə keçirirəm? Bu həyatda nə kimi əlaqələrim var ki, bu həyatımı mənalı və məmnun edə bilərəmmi?" kimi suallara cavab axtarır. Bütün bu suallara verilən cavablar bu dövrdə yaşanan dəyişikliyi və psixoloji inkişafın/dəyişikliyin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Beləliklə, ilk yetkinlik ilə şəxsiyyət sistemindəki daxili dəyişikliklər və inkişaf xarici inkişaf və dəyişikliklərlə əvəz olunur.

Həyat təcrübələri artdıqca şəxsi üslubda və sosial rollarda müəyyənlik yaranır. Rogersə görə,

şəxsiyyət erkən yetkinlik dövründə özünü həyata keçirmə və səriştə motivləri ilə inkişaf edir. Özünü reallaşdırma xarici aləmdə şəxsiyyətin bütün qabiliyyətlərini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək deməkdir. Kompetentlik fərdin xarici dünya ilə qarşılıqlı əlaqə qurma qabiliyyətinə aiddir.

Ailə, valideynlik, iş, sosial mühit, fərdin yaşadığı mədəniyyət kimi sosial həyat amilləri şəxsiyyətin inkişafına və dəyişməsinə kömək edir. Ədəbiyyatda erkən yetkinlik dövründə şəxsiyyətdə sabitliyin və ya çevikliyin olub olmadığı sualı aktual olaraq qalır. [16, s 244] Şəxsiyyətin həyat boyu sabit və ya davamlı olması fikri insanların nümayiş etdirdiyi fərdi fərqlərin bütün dillərdə kodlaşdırıla biləcəyi fərziyyəsinə əsaslanır. Buna görə də şəxsiyyət quruluşunu dil kimi təsnif etmək və sabit şəkildə ifadə etmək olar.

Fərd erkən yetkinlik dövründə yetkinləşdikcə, öz maraqlarını, dəyərlərini və rollarını inkişaf etdirərək şəxsiyyətinə töhfə verir. Fərziyyələrə görə, şəxsiyyətin inkişafı və dəyişməsində sosial mühit, sosial quruluş, ailə və iş həyatı kimi amillər mühüm rol oynayır. [15, s 248] Ədəbiyyatda şəxsiyyətin davamlılığı və dəyişməsi ilə bağlı araşdırmaların ümumi nöqtəsinə görə, şəxsiyyət həyatda püxtələşir, qazanılmış sosial vəzifələrlə dəyişir. Şəxsiyyətin davamlılığı və dəyişməsi ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, şəxsiyyət həyat boyu həm sabitlik, həm də dəyişiklik nümayiş etdirir. [16, s 260]

Bu gün böyüklərin necə düşündüyü, nəyə dəyər verdikləri, həyatlarında nəyə üstünlük verdikləri araşdırma mövzuları arasında yer almağa başlayıb. Bu çərçivədə erkən və orta yetkinlik dövrlərini təfərrüatı ilə ələ alan Levinsonun fərdi həyat quruluşu nəzəriyyəsi ədəbiyyatda böyük diqqət çəkmişdir. Bu nəzəriyyəyə əsaslanaraq bir çox cəmiyyətlərdə karyera inkişafı, həyat məqsədləri, həyati və inkişaf böhranları, keçid dövrləri kimi bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Nəticədə, erkən yetkinlik əksər mədəniyyətlərə görə həyatın ən mühüm dönüş nöqtəsi kimi ifadə edilir.[49, s 29] Digər tərəfdən, struktur dəyişdirmə vəzifəsinin həyata keçirildiyi keçid dövrləri fiziki və zehni gərginliklərin yaşandığı dövrlərdir.

İlk yetkinlik dövrü həyatda sıx olan həyat yoldaşı, ailə və karyera seçimlərinə müraciət və dəyərləndirmə prosesi kimi mühüm yer tutur. Həyatın böyük bir hissəsini təşkil edən yetkinlik dövrünün necə keçiriləcəyi ilə bağlı planlaşdırma və fəaliyyətlər bu dövrün əhəmiyyətini ortaya qoyur. Levinsona görə erkən yetkinlik dövründə fərdin inkişafı beş mərhələdə baş verir. Bu beş mərhələ iki əsas və üç keçid mərhələsindən ibarətdir. Bu baxımdan, erkən yetkinlik dövründə həyatın quruluşu anlayışı aşağıdakı kimi araşdırılır.

Yetkinlərin inkişafının ilk mərhələsi 17-22 yaş arası yetkinliyə keçid dövrüdür. Bu dövrdə qadın evlilik və karyera arzusunda olduğu halda, kişi peşəkar rollarında müstəqil tədqiqatçı başqalarına məqsədlərinə çatmaqda kömək etmək arzusundadır.

Fərdi arzularını həyata keçirmək üçün bələdçiyə, mentora ehtiyacı var. Fərd fərqli rollar alaraq və həyat tənzimləmələri edərək daha avtonom və məsuliyyətli olmağa çalışır. Bu dövrdə o,

hərbi xidmətini yerinə yetirir, məktəbi bitirir və iş həyatı ilə ilk münasibətini yaşamağa başlayır. [49, s 30] Beləliklə, fərd yeni həyat quruluşu axtarışındadır.

İkinci mərhələ, birinci yetkinlik üçün həyat quruluşuna giriş dövrü 22-28 yaş arasındadır. Bu dövrü ailədən ayrılıq da adlandırmaq olar. Bu dövrdə fərd iş həyatı və əlaqə sahələrində təcrübələr edərək alternativ həyatı araşdırır. Bu dövrdə fərd ailə mərkəzli həyatını bir kənara qoyub, yetkin həyatının ilk quruluşunu qurur. Bu dövrdə fərddə evlilikdən əvvəl romantik münasibətlər yaranır. Bu dövrdə fərd öz həyat quruluşunu sevgi münasibətləri, evlilik, ailə qurmaq, yaxın əlaqələr, işgüzar əlaqələr və fantaziyalarla formalaşdırır. Fərd böyüklərin rol və məsuliyyətlərini öyrənir və tətbiq edir. Şəxsin məktəb həyatı başa çatdı və o, yeni qonşular, dostlar və tanışlar qazandı. Həyata uyğunlaşma bu oturmuş mərhələdə qurulmuş həyat strukturunda sosial rolların yerləşdirilməsi ilə əldə edilir. [49, s 33]

Üçüncü mərhələ, 30 illik keçid dövrü 28-33 yaş arasındadır. Bu dövrdə o, əvvəlki dövrdə qurduğu strukturu yenidən təşkil edir, yeniləyir və dəyişir. Bu dövrdə fərd öz həyatını nəzərdən keçirir, sorgulayır və yenidən qiymətləndirir. Sonrakı həyat öz quruluşunun əsaslarını qoymağa başlayır. Bu mərhələdə qadınların karyera və evlilik/analıq arasında seçim etməsi vacibdir. Bu dövrdə ətrafdan gələn daha çox nizam və sabitlik təzyiqləri qarşısında, fərd depressiyanı artıran bir süstlüyə düşə bilər.

O, həyatında etdiklərinin gələcəkdə hansı təsirə malik olmasını istədiyini öyrənməyə çalışır. [49, s 35] Məsələn, 30 yaşına qədər subay qalan bir insan evlənmək təzyiqi qarşısında özünə qapanaraq nə edəcəyini bilməyə bilər.

Dördüncü mərhələ, ilk yetkinliyin həyat quruluşunun tamamlanma dövrü 33-40 yaşları arasındadır. Bu dövrdə kişilərin məskunlaşdığı görülərkən, ailəyə yeni üzvlərin ailəyə qoşulması, qadınlarda iş şəraitinin dəyişməsi, yaxın əlaqələr və yenidən əlaqə müşahidə olunur. Bu dövrdə sabit və vahid həyat quruluşunun yaradılmasına ehtiyac var. Fərd cəmiyyətdəki yerini, üzərinə götürdüyü rolları öyrənir və ona uyğun hərəkət edir. Bu dövr həm də gəncliyin arzularını, arzularını, arzularını həyata keçirmək üçün bir vasitədir. Bu dövrdə o, maverik olmağa və ən dəyərli sosial rolları mənimsəməyə üstünlük verir. İş həyatı, uğurlu karyera yüksəlişi, yüksəlişlər, yeni mükafatlar və yeni öhdəliklər götürmək baxımından. Beləliklə, fərd cəmiyyət tərəfindən tanınmaq istəyir. Sosial olaraq o, böyüklər dünyasında iştirak etməklə, ailəni idarə etməklə, sosial məsuliyyətlərini yerinə yetirməklə həyatdan həzz alır. [49, s 35]

Beşinci mərhələ, orta yaş keçid dövrü 40-45 yaş arasındadır. Həyatın hər sahəsini sorguladığı bu dövrdə fərd həyatında nələr qazandığını, əldə etdiyi təcrübələri, özünə və başqalarına nə kimi töhfələr verdiyini, qabiliyyət və dəyərlərini nəzərdən keçirir. Gənclik dövründə fərdin gələcək arzu və arzularında həyat xəttində qırılma, əsaslı dəyişiklik baş verir. Bu dövr fərdin yenidən çətinliklər, özünə qarşı təhdidlər və depressiyaların öhdəsindən gəlməyə çalışdığı dövrdür. Bu prosesdən

qətiyyətlə və uğurla çıxmaq mümkündür, həm də uğursuz ola bilər. Əgər fərd bu dövrdə uğur qazanırsa, özünü daha sevgi dolu, dözümlü, yetkin, ehtiyatlı, daxili münaqişələrdən uzaq, özünü və başqalarını səmimiyyətlə sevən biri kimi görür.

Əksinə, uğursuz olarsa, həyat fərd üçün çətin, xoşagəlməz və mənasız bir vəziyyət kimi görünür. Yuxarıdakıları ümumiləşdirmək üçün, Levinsona görə, erkən yetkinlik iş və həyat yoldaşı seçimi, ailə həyatı və karyera inkişafı kimi mühüm həyatı prosesləri əhatə edir. Bu dövrdə orta və qabaqcıl yetkinlik dövrünü necə keçirəcəyini planlaşdırma və planlaşdırma fəaliyyətləri üzə çıxır. Bu dövrdə fərdin həyat quruluşu oturaq və keçid fazalarından ibarətdir.

Bu dövrdə nə uşaqlıq asılılığı tamamilə tərk edilmir, nə də böyüklərin məsuliyyəti tam olaraq qəbul edilmir. Bu dövrdə sənayeləşmiş ölkələrdə bir çox gənc sevgi, iş və dünyagörüşü kimi həyatlarında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olacaq seçimlər edir. [28, s 469] Yeni bir inkişaf dövrü kimi ortaya çıxan yetkinliyin təsdiqi tədqiqatçıları bu dövrü inkişaf, nəzəri və empirik olaraq araşdırmağa vadar edir. O dövrün inkişaf nöqtəyi-nəzərindən nəzərə alınması tədqiqatçıların diqqətini fərdlərin yaşadığı daxili dəyişikliklərə və sabitliyə, o cümlədən fərdlərin inkişaf oriyentasiyalarındakı fərqlərə və insan həyatında inkişafı dəyişən təsirlərə yönəldir. Bu dövrü daha yaxşı başa düşmək üçün bu dövrün yaranmasının sosial-mədəni kontekstini qeyd etmək faydalıdır.

Yeniyetməlik anlayışı XX əsrdə yaranmışdır. 20-ci əsrin ortalarında böyük bir dövrü doğuran bir mövzuya çevrildi.

Son vaxtlara qədər 1960-cı illərin sonlarından etibarən sürətli sosial dəyişikliklərin təbii nəticəsi olaraq ortaya çıxan və “gənclik problemləri”, “depressiyaya düşmüş gənclik”, “tələbə hərəkətləri” adlandırılan bir hadisə dünyanın müxtəlif ölkələrində gənclərin sosial-məişət problemlərinə səbəb olan səviyyədə yaşanmağa başladı. Xüsusilə universitet və orta məktəb tələbələri arasında daha çox rast gəlinən problemdir.

Gənclik anlayışını fərqləndirmək üçün yeniyetməlik dövrünün xüsusiyyətlərini qısaca nəzərdən keçirmək faydalı ola bilər. Valideynlərdə, eləcə də yeniyetmələrdə yeni uyğunlaşma tənzimləmələrini zəruri edən bu üç dövrün xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

Yeniyetmənin uşaqlıqdan yetkinliyə keçiddə həll etməli olduğu ən mühüm problemlərdən biri də şüuraltı valideyn anlayışlarında etməli olduğu dəyişiklikdir. Uşaq təhlükəsizliyini valideynlərinin hər şeyi bilən və hər şeyin öhdəsindən gələ biləcəyi inancından alır. Uşağın təcrübələri bu anlayışlarla birlikdə valideynləri dərk etməsinə mane olarsa, narahatlıq və etibarsızlıq hissləri meydana çıxır. Yetkinlik yaşına çatan uşaq valideynlərin güclü imicini məhv etmək cəhdində ilk addım olaraq onları əvəz edəcək başqa insanlar axtarır. Ancaq bir müddət sonra axtardığını bu yolla tapa bilməyəcəyini anlayır. Tədricən, yetkinlik yaşına çatmaq üçün lazım olan gücü özündə yaratmaq zərurətini qəbul etməyə başlayır.

Yeniyetmənin mühüm səylərindən biri cəmiyyət tərəfindən bəyənən dəyərlərə uyğun olan

fərziyyələr inkişaf etdirməkdir. Doğru və yanlış anlayışlarının yaradılmasında bu dəfə istifadə olunan meyarlar uşaq meyarlarından fərqlidir və böyüklər həyatının ehtiyaclarına yönəldilmişdir. Ona görə də yetkinliyə qədəm qoymazdan əvvəl o, özünü idarə etmə mexanizmlərini kifayət qədər inkişaf etdirməlidir. Bununla belə, sürətlə dəyişən müasir cəmiyyətlər üçün keçərli olan dəyərlərə çatmaq asan deyil və müvəffəqiyyətlə aradan qaldırıla bilməyən şəxsiyyət böhranı yeniyetmələrdə onların cəmiyyətdəki rolu ilə bağlı çəşqınlıq yaradır.

Yeniyetmə bir tərəfdən yetkin kişi və ya qadının fiziki xüsusiyyətlərini qazanır, digər tərəfdən cəmiyyətin gözlədiyi kişi və ya qadın rolunu mənimsəməyə borcludur. Müasir yeniyetmə bu mərhələni böyüklərin tez-tez qeyri-adekvat rəhbərliyindən daha çox öz çevikliyindən və yeniliklər axtarmaq istəyindən istifadə edərək tamamlayır.

Yeniyetmənin həll etməli olduğu digər problem təhsili və gələcək peşəsi ilə bağlı daimi seçim etmək zərurətidir. Freyda görə yetkinlik iki meyarla müəyyən edilir: sevməyi bacarmaq və işləməyi bacarmaq. Özünə uyğun təhsil peşəsini seçə bilən yeniyetmə bu meyarlardan birini yerinə yetirir. Bütün bu daxili münaqişələr yeniyetmənin böyümək istəyinin normal nəticəsi kimi baş verir.

Yeniyetməlik müvəqqəti rol ambivalentliyi dövrüdür. Müxtəlif rollar nəzərdən keçirilir, dəyərlər sınaqdan keçirilir, mənimsənilir, sonra tərk edilir və yeniləri axtarılır. Müəyyən müddət ərzində mənimsənilən dəyərlər qısa müddətdən sonra tamamilə tərk edilir. Bəzən dağıdıcılığa çata bilən qətiyyətli müstəqillik, başqa bir anda isə uşaq asılılığı nümayiş etdirə bilən yeniyetmə davamlı olaraq irəli-geri gedir.

Yeniyetməlikdən yetkinliyə keçid adekvat mənlıq quruluşunun inkişafını tələb edir. Adekvat özünü inkişaf insanların özlərinə verdiyi üç əsas suala cavab verə bilməkdən asılıdır: Mən kiməm? Hara getməliyəm və niyə?

Bu suallara cavab axtarmaq öhdəliyi Gənclik dövrün nəticəsidir və özünəməxsus xüsusiyyətləri olan, lakin universal olmayan bu dövrün yaşanmasına səbəb olur.

Bu suallara cavab tapmaq indiki gənclər üçün asan deyil. Çünki dünyanın əksər yerlərində nəzarətdən çıxmış sosial dəyişikliklər və dəyər mühakimələri insanı öz qüvvəsində saxlamağa imkan vermir. Getdikcə mürəkkəbləşən sosial quruluşa sahib olan dünyanın hər yerindən ani ötürülən informasiya və sürətli transformasiyalar fərdlərin düşüncələrini daim sarsıtmaqdadır. Gənclər bir tərəfdən bu dəyişiklikləri öz şəxsiyyətində əks etdirir, digər tərəfdən də əksəriyyətinə qarşı çıxır.

Gəncin mən kiməm sualına cavab tapması üçün ilk növbədə ailə və cəmiyyət fərdin özü haqqında müsbət imicinin formalaşması üçün lazımi şərait yaratmalıdır. Səhv valideyn münasibətləri, yoxsulluq və digər amillər gənclərin düşmən dünyada, qeyri-adekvat və gücsüz olmasına səbəb ola bilər. Üstəlik, insanın daim dəyişən mühitdə şəxsiyyətinin ardıcılığını qoruyub saxlaması çox çətindir.

Bu dövrdə vacib amil aludəcəliyi müstəqillikdən üstün tutmaqdır. Ekzistensialistlərin təyin etdiyi “özünü formalaşdırmaq” cəsarət tələb edir və verəcəyi qərarların nəticələrinə görə məsuliyyət daşımağı tələb edir. Belə bir səy cəmiyyətin gözləntiləri və təzyiqləri ilə ziddiyyət təşkil etdiyindən gənc öz kimliyindən imtina etmək hesabına cəmiyyətdən asılı vəziyyətə düşə bilər və ya bəzi əks-mədəni və siyasi qrupların içində itib getməyə üstünlük verə bilər. Bu çətinliklərə baxmayaraq, o, müəyyən bir seçim azadlığına sahib olmaq və özünü hərəkətlərinin yaradıcısı kimi görmək istəyirsə, çox qəti və davamlı bir şəxsiyyət hissi inkişaf etdirməlidir.

Hara getməli olduğum sualının cavabı yeniyetməlik və gənclik dövründə böyüklər həyatı üçün zəruri olan bacarıqların əldə edilməsinə yönəlmiş planların hazırlanmasından asılıdır. Əgər fərd planlaşdırılmamış və ya onun planları real deyilsə, çətinliklər yaranır. Mənalı planlar işlənilib hazırlansa belə, fərd onları həyata keçirmək üçün gücə malik deyilsə, maneələrlə qarşılaşır və onları aşı bilmədikdə, dəyərsizlik və ümitsizlik hissləri yaranır.

Niyə başqa bir həyat planını seçib, başqasını seçməməsi sualının cavabı fərdin özünü və dünyasını anlamlandırmaq üçün inkişaf etdirdiyi fərziyyələr sistemindən asılıdır. Fərdin fərziyyələri yetərli deyilsə, qavrayış və düşüncələri də mənfi təsirlənir və seçdiyi yollar real ola bilmir, ona görə də hər an müvazinətini itirmək təhlükəsi qarşısındadır.

Adi psixoloji anlayışlar çərçivəsində gənclik dövrünü və bu dövrün spesifik depressiyalarını müəyyən etmək çox çətinidir. Gənclərin əksəriyyəti yeniyetməlik dövrünə xas olan qarşıdurma reaksiyalarını əvvəllər də yaşayıblar. Digər tərəfdən, cəmiyyətdə bu gənclərlə eyni yaşda olan, durğun vəziyyətdə olan, müəyyən işdə çalışan, hətta ailə quran, uşaq sahibi olan yetkin gənclər də var. Sayları getdikcə artan depressiyaya düşmüş gənclərin ən fərqli cəhəti bəzi suallara cavab tapa bilməmələridir. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, bunlar davam edən sosial nizam, karyera seçimi və iş imkanları, sosial rol və həyat tərzilə bağlı suallardır. Bu sualların cavabları əvvəlki nəsillərdə tapılanda yetkinlik yaşına çatmış olardı. Lakin suallara cavab tapmaq indikindən qat-qat asan idi.

Kenistona görə, “gənclik” həyatın əvvəllər tanınmamış dövrü kimi qəbul edilməlidir. Bununla belə, bu mənada gəncləri nə qeyri-adi yaradıcı və uyğunlaşa bilən, nə də qeyri-adi depressiyaya məruz qalan azlıq qrupları ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Gənclik dünyanın hər bir cəmiyyətində yeniyetməlikdən yetkinliyə “keçid” dövründə olan milyonlarla insanı əhatə edən bir anlayışdır.

Gənclik dövrünün ən mühüm qayğısı cəmiyyətlə mənlik arasındakı gərginlikdən qaynaqlanır. Yeniyetmə bunun nə olduğunu müəyyən etmək üçün mübarizə aparır, gənc onun nə olduğunu dərk etməyə başlayır. Ancaq bu dəfə o, nə olduğu ilə cəmiyyətin ondan gözlədikləri arasındakı ziddiyyəti yaşamamalıdır. Bu ziddiyyətin yaratdığı depressiya heç də həmişə ictimai nizamı rədd etmək və ya siyasi fəaliyyətə qatılmaq şəklində olmur. Bu dövrdəki gənclər bəzən öz kimliklərini rədd edir, narkotik və ya digər meyllər ilə özlərindən qurtulmağa çalışırlar.

Gənclik, fenomenoloji olaraq, dünyadan uzaqlaşmaq və hər şeyi edə biləcək qədər güclü olmaq hissləri arasında dəyişir. Özgələşmə dünyadan təcrid və insan münasibətlərindən qopma şəklinə yaşanır. Əksər insanlar bu hissləri həyatları boyunca arada bir yaşasalar da, yadlaşma həyatın heç bir dövründə gənclikdəki qədər sıx yaşanmır. Bu hiss qismən gəncin dünyadan və başqa insanlardan həqiqi uzaqlaşmasından, qismən də özü ilə xarici dünya arasında münaqişələri yaşama tərzindən qaynaqlanır.

Hər şeyi edə biləcək qədər güclü olmaq hissi açıq-aydın görünür. Özgələşmə duyğusunun əksidir. Bu hiss hüdudsuz azadlıq və saysız-hesabsız imkanlarla dolu bir dünyada hər şeyi dəyişdirəcək qədər güclü hiss şəklinə yaşanır. Reallıqda yadlaşma və qeyri-məhdud güc hissləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Köhnə dəyərlərdən və məhdudiyyətlərdən imtina etmək istəyindən irəli gələn qeyri-məhdud imkanlar və azadlıqlar da əlaqəni kəsmək və yadlaşma hisslərinə səbəb olur.

Gəncliyin başqa bir xüsusiyyəti onların sosiallaşmaqdan və davam edən mədəniyyəti mənimsəməkdən imtina etməsidir. Gənc hər şeyi qəbul etməzdən əvvəl hər şeyi dərinləndirən anlamağa çalışdıqca, getdikcə cəmiyyətin və mədəniyyətin onun şəxsiyyətinə güclü təsirini dərk etməyə başlayır və bundan narahat olur. Ona görə də zaman-zaman cəmiyyətin ona verdiyi rolları qəbul etmək istəmir, onun mədəniyyətini rədd etməyə çalışır

Gənclik dövründə dəyişiklik və inqilab hərəkətləri yüksək qiymətləndirilir, durğunluğa və dəyişməzliyə qarşı reaksiya inkişaf etdirilir. Gəncliyin ən şiddətli psixoloji problemləri bu dəyişikliyin ləngidiyi zaman yaşanır və heç bir yerə çata bilməyəcəyi düşüncəsi panikaya səbəb olur. Dəyişiklik cəhdi bəzən insanın özünə yönəlir və bu məqsədlə müxtəlif fəlsəfi və mədəni cərəyanlara və kimyəvi maddələrə müraciət edilir. Dəyişiklik arzusu bəzən xarici dünyanın səfərbərlik səyləri və müxtəlif ictimai və siyasi fəaliyyətlərdə iştirak şəklinə baş verir.

Gəncliyin yetkinliyə baxışı da bu hisslərin təsiri altındadır. Gəncin sözlərinə görə, valideynləri demək olar ki, heç vaxt dəyişməmişdir. Bununla belə, böyüklərin yavaş dəyişməsi uşaqların sürətli dəyişməsi üçün lazımi mühiti təmin edir.

Yeniyyətlik dövrünün ən ciddi davranış pozuntularından biri olan depressiya da bu fenomendən qaynaqlanır. Depressiya bir gəncin "dayandığını" hiss etdiyi zaman meydana gəlir. Xüsusilə, hərəkət etmək istəsə də, hərəkət edə bilməyəcəyini hiss etməsi belə bir vəziyyətin yaşanmasında əsas amildir. Gənclik depressiyasından yeganə çıxış yolu hərəkəti bərpa etməkdir. Hərəkətin nə demək olduğunu çox mənəsi yoxdur. Belə bir gənc öz şəxsiyyətində həbs olunmaq hissindən başqa gəncləri sosial məqsədlərə doğru səfərbər etməyə cəhd edə bilər. Səyahət kimi yerdəyişmə də hərəkət deməkdir, ona görə də depressiyaya müalicəvi təsir göstərir.

Yeniyyətlik çağında olan yeniyyətçilər valideynlərinin çatışmazlıqlarını tutmağa çalışırlar və bunu uğurla həyata keçirirlər və beləliklə də uşaqlıqda üstün varlıq kimi qəbul edilən valideynlər rüsvay olurlar. Yeniyyətçilik dövründə valideynlər öz dünyası olan real insanlar kimi qəbul

olunmağa başlayırlar. Ailə ənənəsi və taleyi ilə bağlı suallar yaranır. Gənclər üçün valideynlərin həyatını yaşayib-yaşamamaq, nə dərəcədə yaşamaq ən vacib suallardan biridir. Bir çox gənclər üçün taleyindən qaça bilməmək ehtimalı narahatlıq doğurur.

Gənclik dövründə insan olmanın məhdudiyətləri nəzərə çarpır. Əksər böyüklər yeniyetmələrin qeyri-adi və ya təxribatçı formalarını dərhal anormal adlandırırlar. Gəncin fikirlərinin hamının razılaşdığı həqiqətlərlə o qədər də əlaqəsi olmaya bilər.

Yeniyetməlik dövründə müşahidə olunan psixoloji çətinliklərdən biri də fenomenoloji əlaqənin kəsilməsi nəticəsində yaranan “özündən və reallıqdan uzaqlaşma” hissləridir. Xüsusilə insani münasibətlər qısır və təcrid olunmuş gənclərdə görünür. Belə bir gənc özü ilə, başqa insanlarla, qruplarla və ya dəyər verdiyi ənənələrlə əlaqə yaratmağa çalışır. Bu söz konkret məqsədlərə nail olmaq üçün deyil, artan əlaqəni itirmə hisslərinə həll yolu tapmaqdır. Bağlantının kəsilməsi hisslərindən yeganə çıxış yolu davamlı və həqiqi insan münasibətləridir. Bunu bacarmayan gənclər boşluğa düşsə, psixotik əlaqənin kəsilməsi epizodları yaşaya və ya siyasi zorakılıq aksiyası qruplarının əsiri ola bilərlər.

Gəncliyi müəyyən yaş qrupu ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Əksər tədqiqatçılar bu dövrün 18-30 yaş arasına təsadüf etdiyi qənaətindədirlər. Gənclik ümumbəşəri keyfiyyətləri ilə öz daxilində tutarlı olsa da, zaman-zaman uşaqlıq nümayiş etdirə bilən, yeniyetməlik dövrünün bəzi qalıqları hələ də canlı, digər tərəfdən isə yetkin insanlara xas olan bəzi davranışları olan əsl insanlar qrupunu müəyyən edir.

Sürətli sosial dəyişiklik prosesi göstərən cəmiyyətlərdə “gənclik” dövrünü keçirən insanlarda iki cür reaksiya meydana çıxır. Bir qrup gənc avtoritar quruluşa, dini inanclara, adət-ənənələrə əvvəlkindən daha çox bağlanaraq sosial dəyişikliyin gətirdiyi narahatlıq və yadlaşmadan qorunmağa çalışır və bu formada hislərə qarşı qəzəb şüur səviyyəsinə çatmır. Reaksiyanın başqa bir formasında isə qəzəb şüuraltında saxlanılmır, açıq və davamlı qəzəb şəklində yaşanır. Lakin bu gənclərin reaksiyaları bəzən aqressiv və dağıdıcı səviyyələrə çata bilər.

Bu nöqtədə böyüklərin və xüsusilə orta yaş qrupunun üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Bu gün orta yaş qrupu sosial dəyişikliyə və bu dəyişikliyin gətirdiyi hadisələrə nəzarət edə bilməmək kimi bəzi problemlər yaşasa da, digər yaş qruplarına nisbətən daha güclü mövqedədir. Əvvəla, cəmiyyətin dəyər mühakimələrini müəyyən edən, qərarlar verən də onlardır. Cəmiyyətin ümumiyyətlə gənclərə yönəltdiyi ölkələrdə belə, nəzarət hələ də orta yaşlıların əlindədir.

Gənclik sonrakı həyatda baş verəcək dəyişikliklərin başlanğıc nöqtəsidir. Bu dövrdə xüsusilə peşə seçimi böyük əhəmiyyət kəsb edir, lakin iş həyatının məhsuldarlığı və yaradıcılığı yetkinlik dövründə yaşanır.

Gənclikdən məhsuldar yetkinliyə keçid üçün lazımi mühitin təmin edilməsi orta yaş qrupunun lazımi çevikliyi göstərmək, lakin öz-özünə ardıcıl mövcudluğu həyata keçirmək və sosial

nizamı qorumaq qabiliyyətini əhatə edir. Yalnız o zaman sürətli sosial dəyişikliyin qarışıqlığı gənclik dövrünü keçmiş fərdlərin əslində təbii sayıla biləcək depressiyalarının özləri və ətraf mühit üçün dağıdıcı ölçülərə çatmasının qarşısını ala bilər. Çünki insan əslində bir parçası olduğu kainatdakı nizamı öz həyatında axtarır və ancaq həyata məna verən bu universal nizam daxilində özünü dərk edə bilir.

Qərbdə sənaye inqilabı ilə gənclik dövrü və bununla bağlı problemlər əhəmiyyət qazandı. Həqiqətən də kənd və kənd təsərrüfatı cəmiyyətində gənclərin yalnız bioloji inkişafı müşahidə olunduğu halda, onun psixoloji aspektlərinə diqqət ayrılmırdı. Bunun səbəbi gənclik dövrü ilə böyüklərin vəzifələrinin bölüşdürülməsi arasındakı müddətin çox qısa olması, erkən nikah, erkən valideynlik və erkən yetkinlik öhdəliklərini qəbul edərək istehsalata keçiddir. Yeniyetməlik dövrünü 13-21 yaşlar arasında uzanan bir “Continium” kimi düşünsək, bu xəttin aşağı hissəsində bioloji dəyişikliklər, fərdin yetkin sosial rol və məsuliyyətlər qazanması ilə bağlı sosial-mədəni dəyişikliklər önəm kəsb edir.

Yetkinlik ilə bağlı dəyişikliklər bioloji yetişmə nisbətində, iqlimdə, qidalanmada və ümumi sağlamlıq vəziyyətində dəyişiklikləri göstərir. Qərb ölkələrində menstruasiya yaşının orta hesabla 12,5 il müəyyən edildiyi halda, bunun hər on ildən bir üç ay gecikdirildiyi müəyyən edilib. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə pis sağlamlıq və qidalanma şəraitində bu, 16 yaşa qədər gecikdirilə bilər. Erkən və ya gec yetkinlik bioloji dəyişikliklər baxımından mədəniyyətlər arasında fərq yaratmır. Ona görə də yeniyetməni yaş kimi təyin etmək əvəzinə onu bioloji olaraq təyin etmək daha çox məlumat verəcəkdir.

Bu dəyişikliklər nəticəsində fərd böyüklərin funksiyalarını aşkar etmək üçün fiziki imkanlara çatır. Bu, qızlarda uşaq doğuş və əmizdirmə funksiyalarına hazırlaşmaq, oğlanlarda fiziki inkişafı paralel olaraq sperma axınının başlaması, fiziki gücün artması və hər iki cinsdə cinsi və aqressiv impulsları ortaya qoyan hormonal dəyişikliklər kimi müəyyən edilir. Bu dövr həyatda ən sürətli dəyişikliklərin yaşandığı və daimi uyğunlaşma tələb etdiyi bir dövrdür. Gənclikdə daim yenilənən bu fizioloji inqilab nəticəsində həyatda, gözləntilərdə inqilab hədəflənir. Lakin bu gözləntilərlə bağlı fiziki, sosial, psixoloji və iqtisadi ləvazimatlar hələ kifayət qədər inkişaf etmədiyindən bu vəziyyət əngəl kimi qəbul edilir və gənc münəfiyyətə sürüklənir. Bu münəfiyyət gəncin təcrübəsini və nəticədə formalaşan şəxsiyyətinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Gənclər ümumilikdə cəmiyyətin sağlam hissəsini təşkil edir.

Alkoqol asılılığı da çox yayılmış bir davranışdır və cəmiyyətə çox mənfi təsir göstərir, depressiyalara, psixozlara, fiziki xəstəliklərə, ailələrin dağılmasına, zorakılıq və bədbəxt hadisələrə, həmçinin doğuş anomaliyalarının artmasına səbəb olur. Eynilə, maddə asılılığı aşkar edildikdə, müalicə, təhsil və reabilitasiyada çox mühüm çətinliklər yaranır.

ABŞ-da 15-19 yaş qrupunda intihara bağlı ölümlər üçüncü yerdədir və bu, yeniyetməlik

depressiyasının ən mühüm determinantıdır. Yenə də hər real intihara 100 intihar cəhdi düşür və son 20 ildə intihar nisbəti 40% artıb. Daha az dramatik görünən, lakin psixososial stress nəticəsində baş verən psixosomatik pozğunluqlar da çox yaygındır. Xüsusilə qərb ölkələrində gənclər arasında zorakılıq, qətl, zorlama kimi davranış pozuntuları ən mühüm problemdir. Nəticədə işsizlik, yoxsulluq, məktəb uğursuzluğu kimi sosial problemlər yaranır.

Bu baxımdan daha yaxşı cəmiyyət quruluşuna nail olmaq və cəmiyyətin gələcək rifahı baxımından risk qrupunda olan gənclərə önəm verməklə bağlı ümumi fikir mövcuddur.

Xüsusilə, bizim bir hissəsi olduğumuz inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında sürətli urbanizasiya və sənayeləşmə var və bu, yeniyetmələrin problemlərinə müxtəlif aspektlərdən təsir edir. Sürətli sosial dəyişikliklər, ailə dəstəyinin dağılması və yeniyetməlik dövrünün uzanması sağlamlığa mənfi təsir edən dəyişikliklərə səbəb olur.

Bu gün sürətli kommunikasiya və kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri ilə sosial dəyişikliklər daha sürətlə baş verir. İndi dünya daralıb, qarşılıqlı əlaqə artıb. Bu səbəbdən vərdişlər və ictimai quruluş da sürətlə dəyişmiş və bu vəziyyətdən ən çox yeni “şəxsiyyət” axtarışında olan gənclər təsirlənmişdir. "Mən nəyəm, kiməm, necə insan olmalıyam?" suallarına cavab axtaran gənclər bu “şəxsiyyət böhranını” müvəffəqiyyətlə atladıqları zaman sağlam yetkinləşirlər.

Cəmiyyət və ailə olaraq gənclik dövrünün mövcudluğunu qəbul etmək, onun xüsusiyyətlərini yaxşı bilmək lazımdır. Gəncin həyatını dəyişən bu xüsusiyyətləri görməzlikdən gəlmək və ya inkar etmək, ondan uşaqlıqda gözlənilən asılı, itaətkar, passiv uyğunlaşmanı davam etdirməsini istəmək, onlarda gördüyümüz inadkarlıq, müstəqillik hissələrini həzm etməyə çalışmaq, onu buna qarşı məcbur etmək. Bizə onun uyğunlaşmasına kömək edəcək mənasız bir rəftar yerinə çox mənfi nəticələr yaradacaq. Bu zaman gənc ya öz mühitindən tamamilə qopacaq, üsyan hissələrini artıracaq, ailəyə, cəmiyyətə qarşı çıxacaq, bəzən özünü məhv etmək yolunda spirtli içki, narkotik və s. vərdişlərə gətirib çıxaracaq. Tamamilə passivlik, özünə qapanma, asılılıqdan qurtula bilməmək kimi ilk başda ailəni sevindirən davranışlar gəncin müstəqil və sağlam şəxsiyyət kimi formalaşmasına mane olacaq və müxtəlif ruhi xəstəliklərin yaranmasına zəmin yaradacaq. O halda ailənin və cəmiyyətin vəzifəsi onun bu yolda göstərdiyi səylərə dəstək olmaq, onun həllinə kömək etmək və hidayət etməkdir. Onun şəxsiyyətini yaratmaq səylərində onun asudə vaxtlarını və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün imkanlar təmin etmək, özünə inam yaradan ifadələrə mane olmamaq lazımdır. Ancaq bu, tam boşluq, nəzarətsizlik və hər istəyi yerinə yetirməmək deyil. Bildirim ki, bu ifrat münasibət gəncləri həddindən artıq təzyiq və nəzarət qədər bədbəxtliyə sövq edəcək.

2.2. Gənclərdə dini təsəvvür anlayışının inkişafı

Bütün canlılar kimi insanlar da həyatla ölüm arasında müəyyən mərhələlərdən keçir. Bu mərhələlər uşaqlıq, gənclik və qocalıq, həmçinin körpəlik, uşaqlıq, gənclik, yetkinlik və qocalıq kimi üç əsas mərhələyə təsnif edilir. Onu bu cür təsnifata məruz qoyarkən əsas meyar xronoloji ardıcılıqla, yəni yaşdır. İnsanın keçdiyi hər bir mərhələnin və ya dövrün özünəməxsus xüsusiyyətləri, gözəllikləri, çətinlikləri var. Bu mərhələlər arasında insanın həyat prosesinin bioloji, psixoloji və sosioloji ölçüləri ilə mühüm bir dövrü əhatə edən gənclik dövrü insanın fiziki, mənəvi və sosial inkişafının, şəxsiyyətinin formalaşmasında həssas bir dövrü əhatə edir. [8, s 21]

İnsan ömrü uşaqlıq, gənclik və qocalıq kimi mərhələləri əhatə edir. Hər mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Cəmiyyətin mühüm hissəsini təşkil edən gənclər ölkələrin və cəmiyyətlərin gələcəyini təmsil edir, cəmiyyətin dəyərləri onlara əmanət olunur.

Yeniyetməlik dövrü fiziki və psixoloji inkişaf baxımından ən çətin dövr sayılır. Yeniyetməlik dövründə dini mövzularda duyğu və düşüncələr dəyişməyə başlayır. Yeniyetməlik dövründə dini şüur oyanır. Dini şüurun yaranmasında zehnin köməyi olduğu qədər hislərin inkişafının da xüsusi əhəmiyyəti var. Bu dövrdəki fərdlərin həssas olmağı da dini şüura təsir edir. Dini həyatın qavranılmağı əsas etibarilə 12-13 yaşlarında başlayır. Yeniyetməlik dövrü dini oyanış və inkişaf dövrü sayılır. Yeniyetməlik dövründə fərddə dini şüurdan başqa cinsi şüur da yaranır. Dini şüur ilə cinsi şüur bir-biri ilə əlaqəli olsa da, bəzən bir-birinə əksdir.

İnsanın düşünə bilən yeganə varlıqdır. Düşünəbilmək bacarığı onu digər canlılardan ayıran əsas fərkdir. Yeniyetmə bu yaş dövründə özünü, dünyaya gəlişinin səbəbini, kainatı sorğulamağa başlayır. Cəmiyyətin hər sahəsində dini baxışlar olduğu üçün yeniyetmə dinə maraq göstərməyə başlayır. Din “mən” və “o” arasında cərəyan edir. İnsan bu dövrdə ilk əvvəl özünü tanımağa başlayır sonra isə “o”na yönəlir. Bu dövrdə yeniyetmənin duyğu və düşüncə dünyası çox genişləndiyi üçün xəyali obyekt, subyektlər yaratmağa başlayır. Bu mərhələdə fərdin düşüncə dünyası sonsuz bir səyahətə başladığı üçün dini oyanış da bu mərhələnin nəticəsi olaraq inkişaf edir. Din inkişaf etməyə başladığı üçün fərddə əxlaq şüuru da yaranır.

Uşaqlıq dövründə diqqət daha çox xaricə yönəlik olduğu halda yeniyetməlik dövründə bu daxilə doğru getməyə başlayır. Fərd bu dövrdə ətrafını, yaşadığı məkan və insanları kəşf etməyə başlayır. Bu kəşfin nəticəsində də fərd özünə sosial rol tapıb, cəmiyyətdəki obrazını sabitləşdirir. Yeniyetməlik yaş dövründə fərddə problemlə halların yaranmağından daha çox, baxış bucağının genişləndiyi, inkişaf etdiyi bir dövrüdür. Yeniyetməlik dövründə baxış bucağı dəyişməkdən savayı inkişaf edir və formalaşır. Psixoloji nöqteyi-nəzərdən zəif xarakterli, melankolik temperametrli uşaqlarda yeniyetməlik dövrü daha fərqli keçir. Bu uşaqlarda “mən” in inkişafı getmədiyini üçün bu dövrdə əsas amil “mən” tapmaqdır. Melankolik temperametrli uşaqlar özlərini, istək və tələblərini bilmədikləri üçün özlərini kəşf edə bilmirlər. Bu dövrdə əsas amil onların özlərini

tapmaqlarıdır. Yeniyetməlik dövründə insanın sabit bir portresi yaranır. Gənclik dövründə isə öz portretini tamamlamış olan bu insan cəmiyyətdə öz yerini tapır. İnsanın “mən”ini tapması onun dini və əxlaqi şüuru ilə də bağlıdır. 14-18 yaş arası yeniyetmələrdə dinə qarşı şübhə və inamsızlıqlar da yaranır. Yeniyetmə özünəməxsus, inanbiləcəyi dini seçərkən bütün dinləri müqayisə və təhlil etməyə başlayır. 17-18 yaş dövründə yaranan bu şübhələr yavaş-yavaş azalmağa başlayır. Bu yaş dövrləri insandan- insana, mühitdən- mühitə görə də dəyişə bilər. Uşaqlıqda dinə meyli edənlərdə yeniyetməlik dövründə yaranan bu şübhələr daha çox sabitləşdirici xarakterə malik olur.

Gənclik dövrünün ayrıca qeyd olunması bu dövrün əhəmiyyətini vurğulayır. Peyğəmbərin mübarizəsində Hz. Əli, Hz. Ömər, Musab peyğəmbər, Hz. Cəfər və s. kimi gənclərin ön plana çıxması ordunun Hz. Onu Üsamə kimi çox gənc bir komandirə vermək onu göstərir ki, İslam dini gənclərdə bu potensialı ön plana çıxarır.

Bu gün dünyada baş verən elmi və texnoloji inkişaf insan həyatına çox mühüm töhfələr verməklə yanaşı, bəzi neqativ hallara da səbəb olub. Kütləvi informasiya vasitələrinin yayılması ilə dünyanın qlobal kəndə çevrildiyi çağımızda “qlobal mədəniyyət” bütövlükdə fərdin həyatına təsir edir.

İnsan həyatı boyu inkişaf edən və dəyişən bir varlıqdır. Bu inkişaf və dəyişikliyin ən mühüm çağını təşkil edən gənclik uşaqlıq və yetkinlik arasında yerləşir. Gənclik; Bu, mənəvi yetkinlik və həyata hazırlıq mərhələsidir. Yeniyetməlik dövründə başlayan sürətli böyümə, gənclik dövrünün sonunda insanın fiziki, zehni və cinsi yetkinləşmə prosesinin tamamlanması ilə başa çatır. Gənclik, digər fərz edilən inkişaf dövrləri kimi bir çox cəhətdən araşdırıla bilən bir dövrüdür. Bu dövrlə bağlı araşdırmalar kifayət qədər intensiv olsa da, maraq doğuran və araşdırma mövzusu olacaq bir çox başqa məsələlər də var. Din psixologiyası dinin insanlara təsirini araşdıran bir elmdir. Bu araşdırmada araşdırma mövzusu olan “dini münasibətlər” həm din psixologiyası, həm də sosial psixologiya sahəsinə aiddir.

Din fenomeni tarixdən əvvəlki dövrlərdən bəri bəşər tarixinin və mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi kimi hər bir dövrdə və hər cəmiyyətdə mövcud olmuşdur. Bir sözlə, fərdin müqəddəslə əlaqəsi kimi təyin oluna bilən din özünəməxsus məqsədləri, duyğu formalaşması və vərdisləri ilə bir həyat tərzini qəbul edilir. Bu baxımdan din fərdin həm daxili, həm də xarici dünyasını formalaşdıran çoxölçülü bir hadisədir. Yekdil tərif olmasa da, din, ilk növbədə, bu inanc və sədaqətlə, ilahi bir gücün varlığına inanc və bağlılığa əsaslanır. Onu hərəkətlərin istiqamətini özündə ehtiva edən bir sistem kimi görmək mümkündür.

Keçmiş dövrlərlə müqayisədə ictimai həyatda nüfuzunu böyük ölçüdə itirsə də, din fərdi həyatda təsirini davam etdirir. Şəxsiyyəti dərk etmək, onun dinlə əlaqəsini üzə çıxarmaq üçün ictimai elmlərin müxtəlif sahələrində araşdırmalar aparılmışdır. Bu araşdırmalarda fərdin mənsub olduğu dinin dəyərlərinə bağlılığı və dini əməlləri yerinə yetirmə səviyyəsi dindarlıq anlayışı ilə

ifadə edilir. Din anlayışına verilən müxtəlif mənalara görə dindarlıq anlayışının müxtəlif tərifləri olsa da, dindarlığın ən çox yayılmış təriflərindən biri “insanların dini maraqları, inancları və ya fəaliyyətləri ilə məşğul olma səviyyəsi” kimi ifadə edilir. üzvüdür”, digərində isə “fövqəltəbii və/yaxud yüksək dəyərlərlə məşğul olma səviyyəsi” kimi ifadə edilir.

Bu, fərdin inanc və davranışlarının həm institusional, həm də qeyri-institusional formaları kimi müəyyən edilmişdir.

Dini mərasimlər gəncin dinə yaxınlaşmasının bir üsulu sayılır. Pedaqoji psixologiyada gəncin dini məzhəb seçimini bəsitləşdirmək üçün bir çox üsullar var. Bu üsullar fərdin həyat tərzi, mühiti və düşüncə fərqi görə müxtəlifləşir. Dinin qavranılmasında vərdiş də mühümdür. Gənc dinin çoxluğu nəticəsində daim qərarlı qalır. Dünyada hesablamalara görə 45.000 din var, hərəsinin də bütəşdirdiyi müxtəlif tanrılar var. İnsan bir dinə inanırsa bu bir növdə onun tələbatlarına cavab verdiyi üçün inanır. İnandığı tanrı onun bütün suallarına cavab verib, istədiyi düşüncə formasını onda yarada bilirsə ona inanmağa başlayır. Çünki insan tək doğulur, tək də dünyadan köçür. İnsanı həyata bağlayan, həyat eşqini yaradan inandığı məvhumlardır. Gənc də bu dövrdə inanmaq istədiyi tanrısını axtarır. Sigmund Freyd bu halı Totem və Tabu kitabında yaxşı açıqlayır. İnsanın tanrı axtarması, sitayiş etmək istəməsini uşaqların valideynlərə bağlılığına və ehtiyacına bənzətmişdir. Freyd insanın məhvedici davranışlarını din ilə əlaqələndirib, dinin bir nevroz olduğu fikrini müdafiə etmişdir.

Amerika psixoloqu Stenli Xall öz əminliyini bildirib ki, gənclərin həddi-buluq böhranı ilə dini məzhəb hisslərinin gözlənilməz mübarizəsi arasında əlaqə mövcuddur. O, bu dini məzhəb hisslərini maksimum 17-24 yaş mərhələsinə aid edir. Tədqiqatçı əmindir ki, gəncin din və məzhəb istiqamətində meyli ilə öz narahatlığına səbəb olan qorxunu dəf etmək istəyir.

Dini inam gənclik dövründə tam formalaşır. İnamın ruhun əhəmiyyətli simlərinə toxunduğunu və səslənməyə məcbur etdiyini bilir. Dini cəhdlərin bir hissəsi dünyagörüşü formalaşdıran intellektə yönəlmişdir. Dinin bir digər əhəmiyyəti isə iradi səylərin təşkilini stimullaşdıran davranış qaydaları yaratmağıdır. Din ideallar sisteminin ifadəsidir. İnam hər dövr üçün vacibdir. İnsan adlanan varlıq hər hansı bir inama sahib olmadan yaşaya bilməz.

Gənclik böhranı insanın özünü kəşf etməsinin başlanğıcıdır. Yeniyetmə bu dövrdə yalnızlığı təcrübə edib, əzab çəkir. Əzab çəksə belə bu yalnızlığı özü istəyir, çünki yalnızlıq sayəsində o özünü kəşf edir. Gənclik edip kompleksinin ikinci dövrü kimi də xatırlanır. Edip kompleksinin bütün əlamətləri yenidən özünü göstərir. Bu dövrdəki əxlaqi ideal dində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bir baxıma gəncin ideal şəxsiyyətinin mərkəzində tanrı durur. Hər insan şəxsiyyəti nəsil-dən-nəslə dini bir xaosla üzləşir, dinlə əxlaqı bir-birindən ayırmaya çalışır.

Bir çox psixoloji testlər göstərmişdir ki, gənclik dövründə fərdlərin bir çoxunda dini şübhələr yaranır. Oğlanların 75%, qızların isə 50% bu dövrdə dini bir xaosla üzləşir. Gənclik dini şübhələrinin

üç əsas səbəbi vardır. Özünü kəşf etməyə başlayan gənc azadlıq axtarmağa başlayır. Azadlıq axtarışında gənc ailəsi, ideal gördüyü yetkinlərə qarşı da inamını itirir. Mərkəz sandığı dindən yavaş-yavaş uzaqlaşır. 15 yaşından sonra bu şübhələr azalmağa başlayır. Gənclərin çoxu dini fikirləri rəddetmək yerinə qərarlı qalmaq fikrinə düşürlər. 17-24 yaşına çatanda artıq dini şübhələr başa çatmışdır. Gənclər dini baxışını seçmişdir. Daha sonrakı yaşlarda bu dini şübhələr yenidən özünü göstərə bilər, ancaq bunları çoxu zehində baş verir. Bəzən gənclikdən də sonra yaranan şübhələr daha çox özünü göstərir. Gənclik dövründən sonra fərd daha çox varlığın, insanlığın mənasına fikir verməyə başlayır. Nəzəriyyələrə görə insan gerçək dinə, imana ancaq 30 yaşında çatır.

Gənclik dövrü çoxölçülü inkişafın və çevrilmələrin yaşandığı bir həyat dövrüdür. Şəxsiyyət axtarışı, həyatın mənası və məqsədini tapmaq ehtiyacı, böyük bir məqsədə istiqamətlənmə, cəmiyyətdə öz yerini və rolunu tanımaq və tapmaq ehtiyacı gənclərin ən güclü motivasiyalarındandır. Odur ki, gəncin qarşılaşmalı olduğu psixi, emosional, əxlaqi və sosial problemlərin çoxluğu və intensivliyi bir çox mənfi həyat təcrübəsini qaçılmaz edir. Gənclər hər cəhətdən seçim edir; təhsil, peşə, dünyagörüşü, siyasət, din və s. Həyati vacib məsələlərdə qərar qəbul etməyi tələb edən bir proses kimi yaşanır. Daxili aləmini qaydasına salmağa çalışarkən, yaşadığı mühitdəki uyğunsuzluq, qeyri-müəyyənlik və sürətli dəyişikliklər gənclərdə ciddi sarsıntılara səbəb ola bilər. Etibar ediləcək səlahiyyətli olmanın olmaması, ardıcıl və qənaətbəxş sosial strukturların olmaması gələcəklə bağlı narahatlıqları və şəxsiyyət böhranını dərinləşdirir. Belə olan halda gənclər dünya ilə bərabər onların vəziyyətini dəyişəcək, onları yaxşıya doğru aparacaq gələcək vəd edən üsürlərə çox həssas olurlar. Gənclər arasında dini marağın yüksək səviyyəsi bir çox araşdırmalarla sübut edilmişdir. Gənclərin həyatındakı qeyri-müəyyənlik və narahatlığın səbəb olduğu stress təhlükəsiz sığınacaq axtarmaq və hər şeyə qadir olan bağlı şəxsiyyətə çevrilmək üçün güclü mənbə ola bilər.

Gənclikdə uşaqlıq dövrü geridə qalıb, lakin yetkin cəmiyyətində gənclik hələ müəyyən mərhələyə çatmayıb. Ona görə də gənclik qeyri-müəyyənliklər və axtarışlar dövrüdür. Bu yaş həyatda bir istiqamət və məqsəd axtarıldığı, peşəkar və ailə rollarını öhdəsinə götürmək üçün lazımı şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin əldə edildiyi, fərdin daha müstəqil və məsuliyyətli bir insan kimi fəaliyyət göstərməyə başladığı bir hazırlıq dövrüdür. Bu dövrün əsas psixoloji xüsusiyyətləri şəxsiyyət böhranı, üsyan, həyat məqsədi yaratmaq, məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək, həyatdan məmnunluq axtarmaq, macərə və fəaliyyət istəyidir. Bu hərəkətliliyi onların dini həyatlarında da müşahidə etmək olar.

Kəmiyyət strukturu şəxsiyyətin böyük ölçüdə formalaşdığı 18-28 yaşları arasında inkişaf və yetkinləşmə dövrünə daxil olduğu halda, bu dövrdə şəxsiyyətin sosial-mədəni hissəsi formalaşır və sabitləşir. Duyğu elementi əvəzinə düşüncə elementi münasibətlərə təsir etməyə başlayır. Bu yaş

qrupuna qədər duyğuların təsiri altında olan davranışlar tədricən duyğuların təsirindən qurtularaq məntiqi tərəkürün təsiri altına düşür və davranışlar real quruluş qazanır.

Gənclərin həm yaşadıqları keçid dövrü, həm də yaşadıqları cəmiyyətin sürətli dəyişməsi baxımından bir çox problemlərlə üzləşdiyi görünür. Bu problemlərin əsasını özgələşmə, şəxsiyyət böhranı, dəyərlərin dəyişməsi, anomiya, sosial psixoloji problemlər və müxtəlif narahatlıqlar kimi göstərmək olar. Dəyərlərin gənclik prosesində şəxsiyyətin və şəxsiyyətin formalaşmasında, dünyaya baxışında və problemlərin həllində çox mühüm rol vardır.

İnanc və təcrübənin geniş formalarını əhatə edən çoxölçülü bir anlayış olan dindarlıq, fərdin düşüncə və davranışlarının onun subyektiv tərəfi ilə qarşılıqlı əlaqədə olması fərziyyəsinə əsaslanır. Dindarlıq anlayışının altında yatan nəzəri ünsür Allaha inanmaq, onu tanımaq və ona bağlı olmaq prinsipidir. Dindarlıq dindarlığın subyektiv dünyası üçün istifadə edilən, insanın gündəlik həyatında dinin əhəmiyyətini ifadə edən, dinə inanc və bağlılıq dərəcəsini göstərən anlayışdır.

2.3. Gənclərin dini təsəvvürlərinin prososial davranışa təsiri

Sosial elmlərin tarixinə nəzər saldıqda, sosioloqların və psixoloqların “kömək, paylaşma, bağlılaşma, dürüstlük” kimi prososial davranışlarla məşğul olmaqda, qəzəb və aqressiya kimi antisosial davranışları araşdırdıqlarını görmək olur. Prososial davranışlara maraq 1960-cı ildən sonra xüsusilə Amerika və Avropa ölkələrində tədricən artmışdır və bu maraq bu gün də davam edir. Bu çərçivədə tədqiqatçılar “insanlar niyə kömək edir/kömək etmirlər”, “kimə kömək edirlər/kömək etmirlər”, “kömək edəndə/kömək etmirlər” kimi suallara cavab axtarıblar. Şəxsin prososial davranışına təsir edən amillər, xüsusən də yardımçı davranışlar vurğulanır. Nəzəri yanaşmalarla yanaşı, prososial davranışların cins, yaş, iqtisadi vəziyyət, empatik meyl, mədəni-sosial mühit, şəxsiyyət xüsusiyyətləri və dindarlıq kimi dəyişənlərlə əlaqəsi də araşdırılmışdır.

Prososial davranış terminini ilk istifadə edənlərdən biri olan Auguste Comte prososial davranışı başqalarına göstərilən maraq kimi təyin etmişdir. [54, s 103]

Psixologiyada prososial davranış anlayışına diqqət çəkən ilk şəxs William McDougall olmuşdur. O, prososial davranışı valideyn instinktinin yaratdığı zərif emosiyaların nəticəsi kimi görürdü. [34, s 493]

1964-cü ildə Katherine (Kitty) Genovese-nin öldürülməsi belə məsələlərə marağın artmasında mühüm rol oynamışdır. [36, s 377] İctimaiyyət arasında Kitty Case adı ilə tanınan bu hadisədə Nyu Yorklu gənc Katherine Genovese adlı qadın işdən qayıdarkən evinin qarşısında hücumə məruz qalır. Bir müddət müqavimət göstərdikdən sonra hücum edəndən qurtulur və yol

boyu qaçmağa başlayır. Bu vaxt o, qışqıraraq ətrafdakılardan kömək istəyir. Bir neçə dəqiqədən sonra təcavüzkar onu yenidən tutur və onların döyüşü daha yarım saat davam edir. Bununla belə, ətrafdakı mənzillərdə yaşayan ən azı 38 nəfər (bu rəqəm sonradan sorğu-sual zamanı müəyyən edilib), Kittinin imdad çağırışını eşitsələr də, bir çoxları dindirmə zamanı hadisəni pəncərədən izlədiklərini desələr də, heç kim ona kömək etməmiş, polisə belə xəbər verməmişdir. Təcavüzkar qadını öldürdükdən cəmi 20 dəqiqə sonra polisə məlumat verildi və polis iki dəqiqə ərzində hadisə yerinə çatdı. Nyu-York qəzetləri o günlərdə bu hadisəyə laqeyd yanaşanlara öz reaksiyalarını göstərən tənqidi məqalələr dərc etdilər. Bir çox tədqiqatçılar bu hadisədən sonra insanların niyə kömək etmədiklərini və ya niyə kömək etdiklərini araşdırdılar.

Psixologiya və sosial psixologiya sahəsində aparılan ilk araşdırmalarda anti-sosial davranışın əksi olaraq istifadə edilən prososial davranış anlayışı başqa bir şəxsə və ya bir insana kömək etmək məqsədilə edilən könüllü davranışlar kimi adlandırılıb. “Sosial tərəfdarı davranış və ya başqalarının xeyrinə davranış” kimi ifadə edilən prososial davranış, qarşılıqlı və ya təmənnəsiz olaraq başqalarının xeyrinə olan xeyirxahlıq və hərəkətlərin bütün formalarını əhatə edir. Kömək etmək, xilas etmək, dürüst davranmaq, paylaşmaq kimi davranışlar sosial yönümlü davranışlardır. Xüsusilə yardımçı olmaq anlayışı prososial davranışla eyniləşdirilən və tez-tez prososial davranış əvəzinə istifadə edilən bir anlayışdır. Prososial davranışlar üzrə nəzəri və empirik tədqiqatlar ümumiyyətlə davranışa köməklik göstərməyə yönəlmişdir.

Demək olar ki, bütün dinlərdə başqalarını başa düşmək və başqalarının problemlərindən narahat olmaq tövsiyə olunur. Xüsusilə ilahi dinlərdə “yoxsullara kömək etmək”, “başqalarını sevmək”, “başqalarına da necə davranılmasını istəyirsənsə, elə davran” kimi düşüncələrə rast gəlmək mümkündür. Bu kontekstdə din “sevgi, ədalət, mərhəmət, xeyirxahlıq” kimi məfhumlarla eyniləşdirilir.

Prososyal davranışlarından ən başlıcası başqalarına kömək etmədir. Kömək etmə hər hansı bir kömək gözləmədən yardıma möhtac şəxslərə əl uzatmaqdır. İlk sosial psixoloqlar, başqalarına kömək etməyin əsasında özünü mükafatlandırmaq kimi eqoist motivasiyaların durduğunu iddia etmişlər. Bu baxış araşdırmaların dayı artdıqca dəyişmişdir. Dövrümüzdə insanların qarşılıqsız olaraq başqasına kömək edəcəyini iddia edən sosial psixoloqların sayı artmışdır. [56, s 435]

Psixoloqlar bu davranışın altında yatan motivlərə əsaslanaraq, köməksevərlik davranışını ümumiyyətlə “altruist” və “eqoist” kömək kimi iki formada nəzərdən keçirmişlər. [41, s 479]

1. **Fədakar kömək:** Bəzən başqasına kömək edərkən, qarşılığında heç bir şey gözləmədən o insana yalnız yaxşılıq etmək üçün kömək edə bilirlər. Buna "altruistik yardım" deyilir.

2. **Egoist kömək:** İnsanlar həmişə təmənnəsiz kömək etməyi düşünmürlər. Kömək edərkən onların əsas məqsədi öz maraqlarıdır. Kömək etdikləri şəxslərdən bir formada faydalanacaqlarını düşünürlər (Franzoi, 2000: 482). İnsanın gələcəkdə ona kömək edəcəyini düşündüyü dostuna kömək etməsini misal çəkə bilərik.

Psixanalitik nəzəriyyənin banisi Ziqmund Freyding fikrincə, insan instinktiv olaraq egoist və aqressiv bir varlıqdır. Onların davranışlarının əsasını id-i təmin etmək məqsədi təşkil edir. [50, s 179]

İnsanın əsas marağı onun öz ehtiyaqlarıdır: Başqa bir deyişlə, ləzzət əldə etmək və ağrıdan qaçmaqdır. Psixanalitik yanaşmaya görə, şəxsiyyətin inkişafı zamanı güclü egoist hisslər yatırılır və altruizm, dürüstlük və bağışlama kimi təmənnəsiz dəyərlər öyrənilir. Halbuki, insan heç vaxt özünü tam fədakarcasına aparmır. Çünki Freyde görə insanlar həmişə onlara kömək edərkən verdiyi qazanc və zərəri hesablayaraq egoist davranırlar. [20, s 7-8]

Psixanalitik yanaşma da dəyərlərə və dəyər mərkəzli mühakimələrə məhəl qoymur.

Karl Qustav Yunq altruizm və xeyirxahlıq kimi xüsusiyyətləri fərdiləşmə prosesi ilə izah etməyə çalışır. Balanslı şəxsiyyətə çatma macərası olan fərdiləşmə prosesində fərd nəinki öz mahiyyətinə çatır, həm də dinlərin ideal məqsədlər kimi qarşısına qoyduğu fədakarlıq və xeyirxahlıq kimi yetkin şəxsiyyət və dəyərlərə yiyələnir. Junga görə insan fərdləşdikcə fərdiyyətçilik və egoistlikdən uzaqlaşır. O, cəmiyyətin üzvü olduğunu dərk edən, əməkdaşlıq etməyi, əməkdaşlıq etməyi sevən yetkin bir insana çevrilir. [17, s 145]

Alfred Adler empatiya və kömək davranışını üstünlük hissi ilə əlaqələndirir. O, iddia edir ki, başqalarına empati quran və onlara kömək edən fərdlər əslində öz üstünlük hissini təmin etməyə çalışa bilərlər.

Məsələn, insanlar əvvəlcə Allahın onlara qayğı göstərmədiyini, hətta qəsdən və ya nahaq yerə onlara xəsarət yetirdiyini hiss edə bilərlər. Bununla belə, zaman keçdikcə insanlar stresli hadisəni məqsədyönlü və ya sevən bir Tanrının iradəsi kimi görməyə başlayırlar, hətta bu, adətən sirli və insanın dərk edə bilməyəcəyi bir Tanrı olsa belə. [57, s 10]

Demək olar ki, bütün dinlərdə "yoxsullara kömək et", "başqalarını sev", "yaxşı işlər gör", "özünə necə davranılmasını istəyirsənsə, başqalarına da elə rəftar et" kimi məsləhətlərə rast gəlmək mümkündür. Bu kontekstdə din və dindarlıq "sevgi, ədalət, mərhəmət, şəfqət, xeyirxahlıq, yaxşılıq" kimi məfhumlarla eyniləşdirilir.

Altruizm kimi prososial davranışlar çox vaxt müxtəlif araşdırmaçılar, xüsusilə də elm adamları tərəfindən dini inanclarla əlaqələndirilmişdir. Dünya dinlərinin bir çoxunda, xüsusən də ilahi dinlərdə ehtiyacı olanlara kömək etmək, yoxsullara yardımda, sıxıntı içində olanları sıxıntıdan xilas etmək kimi məsələlər ön plana çəkilir və bu mövzuda məsləhətlər təqdim edilir. Məsələn,

başqalarına kömək etməyi özündə ehtiva edən zəkat ibadəti İslamın beş əsas ibadətindən biridir. Quranda yardım və həmrəyliyə təşviq edən çoxlu əmrlər vardır və “sədəqə və sədəqə” məfhumları ilə ifadə olunur. Hz. Məhəmməd bir çox hədislərində yardım və həmrəy olmağı tövsiyə etmişdir. Müsəlmanların bir qismini digərlərinə yardımçı elan edərək və onları köməkçi (əl-ənsar) adlandırmaqla, bir-birlərinə kömək etməyi konkret vurğulamışdır. Ehtiyacı olanlara kömək etməklə, digər insanlara nümunə/nümunə verir.

Tövratda qonşularla əməkdaşlığa və xeyirxah olmağı əmr edən çoxlu əmrlər var. İncildə "yaxşılıq", "sevgi" və "mərhəmət" kimi anlayışlar tez-tez istifadə olunur. Buddizm xeyirxahlıq, mərhəmət, bağışlama kimi əxlaqi dəyərləri vurğulayır.

Qısacası, altruizm və əməkdaşlıq bütün dinlərin vurğuladığı ən mühüm fəzilətlərdəndir. Hər bir din öz möminlərinə başqalarına kömək etməyi, əllərində olandan verməyi və ehtiyacı olanların ehtiyaclarını ödəməyi əmr edir. Dindar insan ancaq öz varlığını özündən başqalarının varlığı ilə dəyərləndirib, onlara sarılıraq, dininin mesajına uyğun hərəkət edər.

Din psixologiyası sahəsində aparılan araşdırmalarda dindarlıqla başqalarına kömək etmək kimi cəmiyyətə müsbət davranışlar arasındakı əlaqə araşdırılmadan əvvəl dindarlıqla bəzi mənfi davranışlar arasındakı əlaqə müzakirə edilmişdir. Bu çərçivədə dinin antisosial rəftar və davranışlara təsiri ilə bağlı çoxlu araşdırmalar aparılmışdır.

Batson və Ventis öz araşdırmalarında dindarlıq-qərəz əlaqəsini araşdıran 80-dən çox müxtəlif araşdırmanı nəzərdən keçirdilər və bu araşdırmaların əksəriyyətində dindarlıqla qərəz arasında müsbət əlaqənin olduğu qənaətinə gəldilər. Bununla belə, dindarlığın ölçülməsində dindarlığın nə olduğu qədər necə olduğuna da önəm vermənin lazım olduğunu irəli sürən Allport, dindarlığı daxili və xarici istiqamətlər olaraq iki fərqli ölçüdə müzakirə edib. [31, s 190]

T. Adorno və B. Spilka da eyni şəkildə, özünə fokuslanan dindarlığın qərəzlə müsbət əlaqəsi olacağını vurğulayıb. Fərdlərin özünü üstələyib başqalarını düşünməsinə imkan verən dindarlıq anlayışının isə qərəzlə tərs mütənasib olacağını iddia edirdilər. Bu mövzuda nəzəri araşdırmalardan sonra belə bir nəticəyə gəlindi ki, daxili oriyentasiya xarici və daha çox özünü mərkəzləşdirən dini oriyentasiyadan fərqli olaraq qərəzlərə daha az təsir edir. [31, s 191]

Araşdırmalara görə, dindarlıqla cinayət törətmək arasında mənfi əlaqə var. Johnson və digərlərinin təxminən 1300 yeniyetmə üzərində apardıqları araşdırmada dindarlıqla cinayətkarlıq arasında mənfi əlaqənin olduğu müəyyən edilmişdir.

Koenig və digərləri, yaşları 33 olan 265 əkiz üzərində apardıqları araşdırmada, fərdlərin keçmiş və indiki dindarlıq səviyyələri ilə onların antisosial davranışları, dindarlıq səviyyəsi ilə

fərdlərin sosial yönümlü davranışları arasında mənfi əlaqə olduğunu müşahidə etmiş və onlar da müsbət korrelyasiya olduğunu aşkar etmişlər. [45, s 265-266]

Dini təlimlərin zəif və gücsüzlərə ehtiyacı olan insanlara kömək etməyi tövsiyə etdiyini nəzərə alsaq, o dinə inananların həm öz ehtiyaclarına, həm də başqalarının ehtiyaclarına həssaslıqla yanaşmaları və bu mövzuda məsuliyyət daşımaları gözlənilir. Dindarlar, ümumiyyətlə, öz ifadələrində bu tövsiyələri nəzərə aldıklarını və dindar olmayanlara nisbətən başqalarının ehtiyaclarına daha həssas yanaşdıqlarını bildirirlər. Eyni zamanda, dindar insanlar başqaları tərəfindən faydalı insanlar kimi qəbul edilir. Məsələn, Longford tərəfindən aparılan bir araşdırmada kilsəyə gələn 526 nəfərin 58,7%-i “Mən başqalarına tez-tez kömək edirəm” deyirsə, kilsəyə getməyən 862 nəfər arasında bu nisbət yalnız 31,4%-dir. [32, s 334]

Niyə dindarlıq sosial və yardımçı davranışlara təsir edir? Dinlə maraqlanan bəzi psixoloqlar bu suala müxtəlif cavablar tapıblar. Onların fikrincə, din yardım davranışına aşağıdakı yollarla müsbət təsir göstərir.

- Din sosial nəzarət mənbəyidir.
- Din əməkdaşlıq və dürüstlük kimi sosial yönümlü davranışları mükafatlandırır.
- Din fərdin ictimailəşməsi zamanı xeyirxahlıq kimi sosial dəyərlərin mənimsənilməsini təmin edir.

Dini rəftar və davranışlar nümayiş etdirən fərdlər digər insanlara nisbətən daha faydalı olurlar. Bizi bu barədə düşünməyə vadar edən bir çox səbəb var (Ellison, 1992: 411-413). Birincisi, dua və ibadət yolu ilə müqəddəs məkanla yaxşı münasibət quran fərdlər cəmiyyətdəki digər fərdlərlə, o cümlədən bir-birlərinə kömək etməklə daha konkret və yaxşı münasibət qururlar. İkincisi, dini mənbələri və din rəhbərlərinin həyat hekayələrini oxuyan dindarlar xeyirxahlıq motivlərinin təsirinə düşərək, personajlarla eyniləşərək daha faydalı olmaq istəyə bilərlər. “Üçüncüsü, dindarlar müqəddəs məkanla əhatəli münasibətlərin inkişaf etdirilməsinin başqa insanlarla yaxşı münasibət qurmaqdan və onların mənəvi borclarını yerinə yetirməkdən asılı olduğunu düşünürlər. Bu, onları başqalarına qarşı daha həssas və faydalı edir. Bunlar dindarlığın təsirləridir. Eyni zamanda, institusional dini strukturlar prososial oriyentasiyaları təşviq edir. Dini qurumlar öz üzvlərinə prososial mesajlar verirlər. Kilsələr hər bazar günü kilsəyə gələnlərə kömək etməyi tövsiyə edir. Cümə günləri cümə xütbələrində din xadimləri müsəlmanlara “yaxşılıq, ədalət, dürüstlük” kimi başqalarının xeyrinə olan ictimai davranışları tövsiyə edirlər.

Araşdırmaçılar dindarların başqalarının fikirlərini bölüşməkdə və başqalarının hiss və ağrılarını anlamaqda daha uğurlu olduğunu vurğulayırlar. Dindarlar ədalət, dürüstlük və yardımsevərlik kimi sosial dəyərlərə daha çox əhəmiyyət verdikləri üçün daha çox cəmiyyətə meylli olduqları tezisini irəli sürürlər.

Ümumiyyətlə, dindarlıqla başqalarına kömək etmək arasındakı əlaqə haqqında irəli sürülən nəzəriyyələrdə dindarlıqla başqalarına kömək etmək arasında müsbət əlaqə proqnozlaşdırılırdı. Ancaq nəzəriyyələri sınamaq üçün aparılan empirik araşdırmalara baxdığımızda, “Dindarlıqla əməkdaşlıq arasında əlaqə necədir?”, “Dindarlıq insanın başqalarına kömək etməsinə necə təsir edir? Bu kimi sualların cavabları kifayət qədər mürəkkəb və çətin olacaq. Araşdırmalarda dindarlar ümumiyyətlə özlərini empatik, dürüst və yardımsevər, sosial yönümlü davranışlar nümayiş etdirən insanlar kimi qəbul edirlər. Eynilə, “xeyirxahlıq dəyəri” dindar insanlar arasında mühüm dəyər olaraq görülür.

Xülasə olaraq qeyd edə bilərik ki, bəzi araşdırmalar dindarlıqla sosial yönümlü davranışlar və xüsusilə yardımçı davranışlar arasında müsbət, bəzi araşdırmalarda isə bu dəyişənlər arasında mənfi əlaqə tapmışdır. Bu vəziyyət dindarlıqla köməklik davranışı arasındakı əlaqənin kifayət qədər mürəkkəb olduğunu göstərir. Bu göstərir ki, fərdlər, şərtlər və yardımçı davranışlar dindarlığın növü və ölçülərinə görə dəyişir.

Rokeachın dediyi kimi, dini inancın davranışa təsirini anlamaq üçün insanın “nəyə” inandığını və bir din olaraq “yaşadığını” bilmək kifayət deyil. İnsanın “niyə” və “necə” inandığını və nə yaşadığını bilmək də lazımdır. [30, s 30] Bu vəziyyət, "Dindarlıq nədir?" sualı qədər “Nə dindarlıqdır? O, həmçinin dindarlıq məsələsini gündəmə gətirir və bizdən dindarlığın ölçülərini araşdırmağı tələb edir. Bütövlükdə dindarlıq başqalarına kömək etməkdə təsirli olsa da, dindarlığın bəzi ölçüləri başqalarına kömək etməkdə digər ölçülərdən daha təsirli ola bilər.

Din psixoloqları, dindarlıqla köməklik davranışı arasındakı əlaqəni qiymətləndirərkən, dindarlığın müxtəlif ölçülərinin başqalarına müxtəlif yollarla kömək etməkdə təsirli ola biləcəyini düşünürdülər. Allportun fikrincə, xarici dindarlıq, yəni “dini alət kimi görmək” insanın diqqətini özünə yönəltməsinə və yalnız özü haqqında düşünməsinə səbəb ola bilər. Amma daxili dindarlıq, yəni “dini məqsəd kimi daxilə çevirmək” insana özünü aşmağa və hər şeyi öz ehtiyacları mərkəzində düşünməkdən kənara çıxmağa və başqalarını düşünərək həqiqətən mərhəmət və qardaşlıq hisslərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu yetkinliyə çatmış dindar insan başqalarına qarşı daha empatik və yardımçı ola bilər. Sözügedən nəzəriyyə bu mövzuda empirik araşdırmalar aparmış bir çox tədqiqatçı tərəfindən ələ alınmış və bəzən bu nəzəriyyəni dəstəkləyən, bəzən dəstəkləməyən müxtəlif nəticələr əldə edilmişdir.

Allportun nəzəriyyəsi sınaqdan keçirildi və daxili/xarici dindarlıqla kömək davranışı arasındakı əlaqə dindarlığa köməklik əlaqəsi ilə məşğul olarkən aparılan ilk araşdırmalarda araşdırıldı.

Tədqiqatlarda ümumi olaraq kömək etmənin daxili dindarlıqla müsbət, xarici dindarlıqla isə mənfi əlaqədə olacağı, başqa sözlə, daxili dindarların özlərini üstələməklə başqalarına kömək etməyə, xaricdən gələn dindarların isə başqalarına kömək etməyə meylli olacağı proqnozlaşdırılıb. Dindarlıqla kömək davranışı arasındakı əlaqəni araşdıran araşdırmalar bu proqnozları təsdiqləyən tapıntılar təqdim etdi. Araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, daxili dindarlar xarici dindarlardan daha çox kömək etməyə meyllidirlər. Allport və Rossun sözləri ilə desək, “dini etiqad edənlər dindən istifadə edənlərdən daha xeyirxahdırlar”.

Dindarlığın xarici dindarlıq ölçüsü yardımçı davranışın artırılmasında həvəsləndirici gücə malik deyil. Bir çox tədqiqat nəticələri kömək və daxili dini oriyentasiya arasında müsbət əlaqə və xarici oriyentasiya arasında mənfi əlaqə olduğunu ortaya çıxartdı. [49, s 211] Xarici dini oriyentasiyaya malik olan fərd, hər kəsin kömək etdiyi bir vəziyyətdə pis insan kimi görünməmək üçün zaman-zaman başqalarına kömək etmək meylli göstərə bilər. [31, s 358]

Din, iman qardaşlığından əlavə, eyni mahiyyətdən yaradılmış bütün insanların qardaşlığını da vurğulayır. Bu çərçivədə dinin tələb etdiyi əməkdaşlıq bütün insanlar arasında əməkdaşlıq və eyni inanlı insanlar arasında əməkdaşlıq olaraq ümumiyyətlə iki yerə bölünə bilər. Bununla belə, Allportun ifadə etdiyi kimi, daxililəşdirilmiş səmimi dindarlıq, daxili dini oriyentasiya insanı öz ehtiyaclarını mərkəzə qoymaqdan xilas edir. Bundan əlavə, daxili dini oriyentasiya ehtiyacı olan hər kəsi, hətta fərqli bir inanca sahib olsa belə, bütün insanları əhatə edən universal bir sevgi ilə qonşusu kimi görməyi vurğulayır.

Din fərdləri ümumbəşəri sevgiyə, tolerantlığa, mərhəmətə, insanlarla yaxşı münasibətlərə, eləcə də yanlış təfsir edilərsə və yaşanarsa, ayrı-seçkiliyə və dözümsüzlüyə apara bilər. Həqiqətən də, din bir çox müharibələrin motivi olmuşdur. Bunun əsas səbəbi insanların inandıqları dini yanlış anlamalarıdır. Bu anlayış universal sevgiyə deyil, dözümsüzlüyə səbəb olur. [31, s 360] İnsanlar bəzən “insanlığ sevgisi”, “bütün canlıları sevmək” kimi anlayışları ümumi çərçivədə ifadə etsələr də, sevgilərini daha kiçik bir mühitdə cəmləşdirirlər. Bu çevrə genişləndikcə onların sevgisinin intensivliyi də azalır. Nəzəriyyədə dinlər ümumbəşəri sevgini təbliğ etsələr də, dindarlar bəzən eyni dinə, məzhəbə və ya icmaya mənsub olanlara kömək etməyi, dini dəyərləri pozduğunu düşündükləri şəxsləri kənarlaşdırıb kömək etməməyi üstün tuturlar. İnsanların bu meylləri bəzi araşdırmalarda da təsdiqlənib. Məsələn, Jackson və Esses, fundamentalist (fundamentalist) dini meylli olan şəxslərin dini dəyərləri pozduqlarını düşündüyünü və qrupdan kənar gördükləri insanlara kömək etməyə daha az meylli olduqlarını aşkar etdilər. [33, s 447]

Dindarlıqla köməklik əlaqəsini müəyyən edən amillərdən biri də məsuliyyət hissidir. Məsuliyyətli insanların xüsusiyyətləri tədqiq edildikdə, məsuliyyət hissini köməklik davranışına

təsirini daha yaxşı anlamaq mümkündür. Bu keyfiyyətlər fərdin başqalarına qarşı daha həssas, daha empatik və daha faydalı olmasına da təsirli olur.

Bu bir həqiqətdir ki, hər bir din öz dindarlarına müəyyən vəzifələr qoyur. Başqa sözlə desək, dindar olmaq məsuliyyət hissi daşımaqda mühüm amildir. Araşdırmalar dindarlıqla məsul olmaq arasında müsbət əlaqə olduğunu və dini inancları yerinə yetirmənin və ibadət etmənin məsuliyyət hissini yaxşılaşdırdığını aşkar etmişdir. [27, s 203] Bundan əlavə, dinin insana verdiyi məsuliyyət hissi başqalarına kömək etməkdə də təsirlidir. Məsuliyyəti ümumbəşəri dərk edən dindarla daha məhdud məsuliyyət anlayışına malik olan dindarın kömək etmə üsulu və tezliyi bir-birindən fərqlidir. Məsələn, fundamentalist dindarlar dini dəyərləri pozduğunu düşündükləri fərdlərə kömək edilməməli olduğunu düşünə və bu mövzuda istəksiz ola bilərlər. [55, s 343] Digər tərəfdən, din haqqında daha universal anlayışı olan və ümumbəşəri məsuliyyət hissi olan dindarlar düşünə bilər ki, insanlar arasında ayrı-seçkilik etməmək, yaxşı və ya pis bütün insanlara kömək etmək lazımdır.

Araşdırmalar göstərdi ki, dindarlıq kimi mənəviyyat da davranışa kömək etməkdə təsirli olur. Nəticədə, hər şeyə baxmayaraq, dindar insanlar özlərini altruizm kimi müsbət sosial sifətlərlə təsvir edir və həqiqətən də müəyyən şərtlər və insanlarla məhdudlaşsalar belə, sosial yönümlü davranışlar nümayiş etdirirlər.

Din öz üzvlərindən xeyirxah, fədakar, insanlarla səmimi münasibət quran empatik insanlar olmasını tələb edir. Bu baxımdan din insanları faydalı olmağa yönəldən empatik meyli dəstəkləyir. Bununla belə, din empatiyanı dəstəklədiyi kimi, empatiya da insanı dini təlimə və ya ibadətə əməl etməyə sövq edə bilər. Hoffmana görə, empatik xasiyyət insana dini təlimə uyğun hərəkət etməyə imkan verə bilər. Məsələn, əzab çəkən, təhlükədə olan və ya məhrumiyyət içində olan şəxslərlə empatiya qurmaq və onların sıxıntılarını bölüşmək bacarığı, fərdləri həmin insana kömək etməyə sövq edən əsas motivasiyadır. Başqa sözlə, özünü başqalarının yerinə qoymaq fərdin bəzi dini və əxlaqi prinsiplərə əməl etməsinə səbəb ola bilər.

Dinlərin mənliklə digəri arasındakı divarları yıxmaqda güclü təsiri var. Bunu müxtəlif məsləhətlərlə göstərilir. Onlar öz izləyicilərinə özlərinə rəftar edilməsini istədikləri kimi başqalarına da rəftar etməyi tövsiyə edirlər. Xüsusilə mistik məzmunlu dini təlimlər bütün insanları eyni qrupun üzvü kimi qəbul edir. Namaz və dualarda bütövlükdə yaxşı olmağı istəmək tövsiyə olunur. Dini ədəbiyyatda mərhəmət və başqalarına kömək haqqında hekayələr fərdlərin empatik inkişafına müsbət təsir göstərir. Dini ibadət yerləri həm də ictimai münasibətlər şəbəkəsi yaratmaqla insanın başqalarının vəziyyətindən xəbərdar olmasına kömək edir. Metafizik aləmə aid dinlərin vədləri fərdlərin dünyada etdiklərini dünyadan sonrakı həyatda alacaqlarına işarə edir. Bu təlimlər insanlara dünyada baş verən haqsızlıqları şərh etməkdə kömək etməklə yanaşı, həm də

onlara dünyada düzəlməz köməklik etmək imkanı verir. Başqa sözlə desək, dinin axirət dünyası üçün verdiyi vədlər və mükafatlar fərdləri bu dünyada yaxşı işlər görməyə sövq edir. [37, s 198-201]

III. DİNİ TƏSƏVVÜRLƏRİN GƏNCLƏRİN PSIXOLOGİYASINA TƏSRİNİN EKSPERİMENTAL TƏDQIQI

3.1. Tədqiqatın təşkili və keçirilməsi

Tədqiqat işində 18-25 yaş həddində ($m=21,4$; $sd=0,78$) 139 oğlan və 143 qız olmaqla, ümumilikdə 282 gənc iştirak etmişdir. Tədqiqat işi bir il ərzində (04.2021-04.2022) sorğu və anketlərin Google Forms şəbəkəsi vasitəsilə məsafədən (online) və ənənəvi qaydada keçirilmiş, ölkə üzrə 12 regionu (Bakı, Abşeron-Xızı, Gəncə-Daşkəsən, Naxçıvan, Mil-Muğan, Lənkəran-Astara, Şirvan-Salyan, Dağlıq Şirvan, Mərkəzi Aran, Quba-Xaçmaz, Qazax-Tovuz, Şəki-Zaqatala) əhatə etmişdir.

Tədqiqat zamanı irəli sürdüyümüz əsas fərziyyə belədir ki, gənclərin dini təsəvvürləri ilə prososial davranışları arasında əhəmiyyətli səviyyədə əlaqə vardır.

Tədqiqat zamanı əsas fərziyyə ilə yanaşı iki köməkçi fərziyyə də irəli sürülmüşdür:

1. Gənclərin dini təsirlərə məruz qalması cinsə görə əhəmiyyətli səviyyədə fərqlənir.
2. Gənclərin dini təsirlərə məruz qalması regionlara görə əhəmiyyətli səviyyədə fərqlənir.

Tədqiqat zamanı qarşıya aşağıdakı məqsədlər qoyulmuşdur:

- Müəllif tərəfindən hazırlanan “Müəllif sorğusu” vasitəsi ilə, tədqiq olunan gənclərin yaş və cins göstəricilərini, ailə vəziyyətlərini, təhsil səviyyələrini və yaşadıkları regionu təyin etmək;
- “Dini meyllər” sorğusundan istifadə edərək gənclərin dini təsəvvürlərini müəyyənləşdirmək;
- “Prososial davranışın diaqnostikası” sorğusundan istifadə edərək gənclərin prososiallığını, istiqamətini müəyyənləşdirmək;
- “Dini təsirlər və cəmiyyətdə rollar” sorğusu vasitəsilə gənclərin cinsi rollara müvafiq olaraq dini təsirlərə məruz qalmasını müəyyənləşdirmək;
- Gənclərin dini təsəvvürləri və prososial davranışları arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək;
- Dini təsirlərə məruz qalmanın cinsə görə fərqliliyini müəyyənləşdirmək;
- Dini təsirlərə məruz qalmanın Azərbaycanın regionları üzrə hansı səviyyə üzrə fərqləndiyini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat zamanı istifadə edilən metodikalar:

İlkin olaraq tədqiq olunan gənclərə tədqiqat zamanı zəruri olan məlumatların (yaş və cins göstəriciləri, ailə vəziyyətləri, təhsil səviyyələri, yaşadıkları region) əldə olunması üçün müəllif tərəfindən hazırlanan “Müəllif sorğusu” təqdim edilmişdir (Əlavə 1.).

“Dini meyllər” sorğusu türk sosioloq Həsən Yavuzər tərəfindən gənclərdə dini meylləri, dini

təsəvvürləri müəyyənləşdirmək üçün hazırlanmışdır. Sorğu iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə 25 mülahizə və müvafiq olaraq üç cavab variantı vardır- “razı deyiləm”, “qərarlıyam”, “razıyam”. Sorğunun ikinci hissəsi isə 10 sualdan və müvafiq olaraq üç cavab variantından ibarətdir- “tez-tez”, “bəzən”, “heç vaxt” (Əlavə 2).

“Prosocial davranışın diaqnostikası” sorğusu amerikalı psixoloqlar Veyr Krik, Cim Stevenson və Filip Qraham tərəfindən hazırlanmışdır. Sorğu vasitəsilə prososial davranışı müəyyənləşdirmək mümkündür. Sorğu 22 mülahizə, və müvafiq olaraq iki cavab variantları və arasındakı uyğunluq səviyyəsinə görə 7 ballıq ölçmə şkalasından təşkil olunmuşdur (Əlavə 3):

qətiyyən uyğun deyil					tamamilə uyğundur	
1	2	3	4	5	6	7

“Dini təsirlər və cəmiyyətdə rollar” sorğusu türk sosioloqu və dinşünası Harun Tunç tərəfindən hazırlanmışdır. Belə ki, bu sorğu 13 bənddən ibarətdir. İlk 12 bənd tədqiq olunanların demografik məlumatlarını əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur, 12 açıq sualdan təşkil edilmişdir. Lakin sorğunun 13-cü bəndi dini təsirlər və kişi-qadın rollarını müəyyənləşdirmək üçün 21 mülahizədən və müvafiq olaraq 5 cavab variantından hazırlanmışdır- “qətiyyən razı deyiləm”, “razı deyiləm”, “qərarlıyam”, “razıyam”, “tamamilə razıyam” (Əlavə 4).

Eksperimental iş zamanı əldə etdiyimiz məlumatların həm keyfiyyət həm də kəmiyyət təhlili aparılmışdır. Əldə olunan nəticələrin işimizin məqsəd və vəzifələrinə uyğunluğunu yoxlamaq, irəli sürdüyümüz fərziyələrin doğruluğunu müəyyənləşdirə bilmək, işin eksperimental əhəmiyyətini və statistik dürüslüyü təyin etmək üçün SPSS 28 proqramında T-testi, ANOVA dispersiya analizi və Pirson kriteriyasından istifadə edilmişdir.

3.2. Tədqiqatın nəticələri və təhlili

Tədqiqatda iştirak edən gənclərin 49%-i (139 nəfər) oğlanlar, 51%-i (143 nəfər) isə qızlardan ibarətdir. Ümumi yaş qrupu 18-25 gənc tədqiq olunanların ortalama yaş həddi 21,4-dür (cədvəl 3.1).

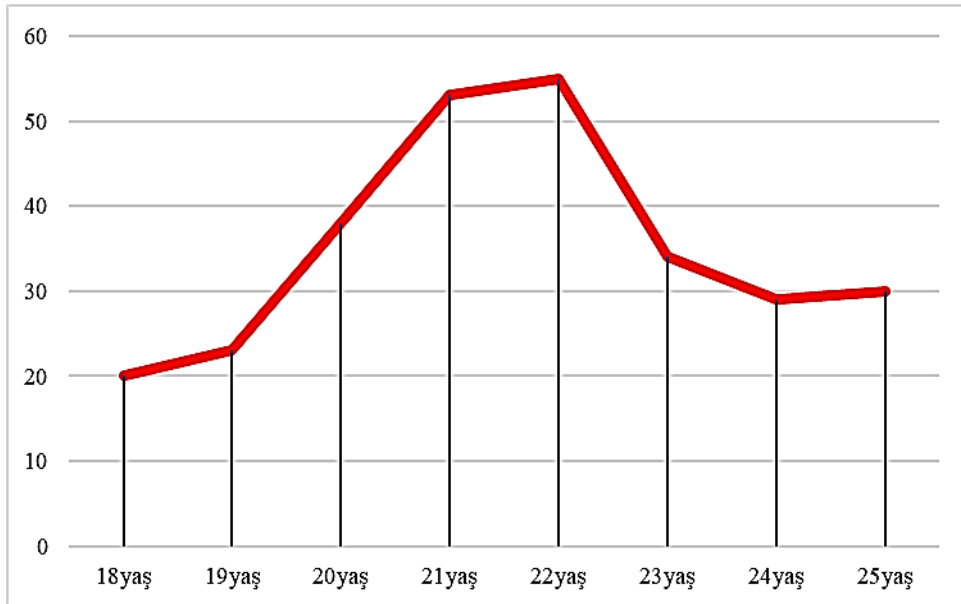
Tədqiq olunan gənclərin ailə vəziyyətinə görə göstəriciləri 41%-i (117 nəfər) evli, 54%-i (152 nəfər) subay, 5%-i (13 nəfər) boşanmışdır. Təhsil səviyyəsinə görə tədqiq olunan gənclərin 33%-i (92 nəfər) orta, 27%-i (75 nəfər) orta-ixtisas, 40%-i (115 nəfər) ali təhsillidirlər (cədvəl 3.1).

Cədvəl 3.1. Müəllif sorğusundan alınan göstəricilər

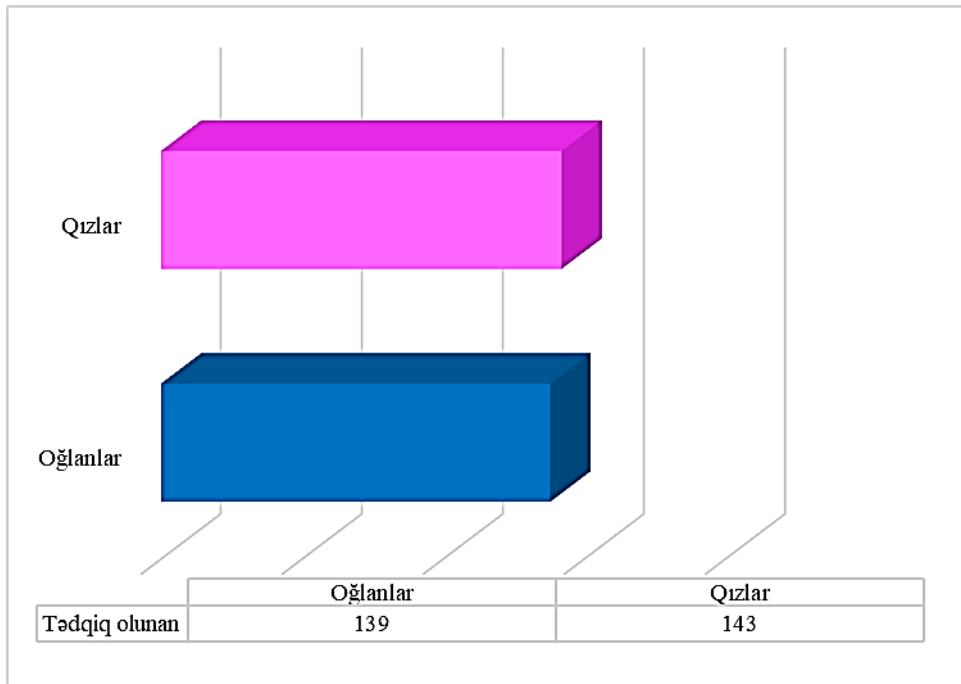
Yaş həddi								Cins	
18yaş	19yaş	20yaş	21yaş	22yaş	23yaş	24yaş	25yaş	Kişi	Qadın
20	23	38	53	55	34	29	30	139	143
Ailə vəziyyəti					Təhsil səviyyəsi				
Evli	Subay	Boşanmış	Orta	Orta-ixtisas	Ali				
117	152	13	92	75	115				
Region									
Bakı	Abşeron-Xızı	Gəncə-Daşkəsən	Naxçıvan	Mil-Muğan	Lənkəran-Astara				
24	24	23	24	24	23				
Şirvan-Salyan	Dağlıq Şirvan	Mərkəzi aran	Quba-Xaçmaz	Qazax-Tovuz	Şəki-Zaqatala				
24	23	23	23	24	23				

Bakı, Abşeron-Xızı, Naxçıvan, Mil-Muğan, Şirvan-Salyan, Qazax-Tovuz regionlarının hər biri üzrə ayrılıqda 8,5% (24 nəfər), Gəncə-Daşkəsən, Lənkəran-Astara, Dağlıq Şirvan, Mərkəzi aran, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala regionların hər biri üzrə ayrılıqda 8,1% (23 nəfər) gənc iştirak etmişdir (cədvəl 3.1).

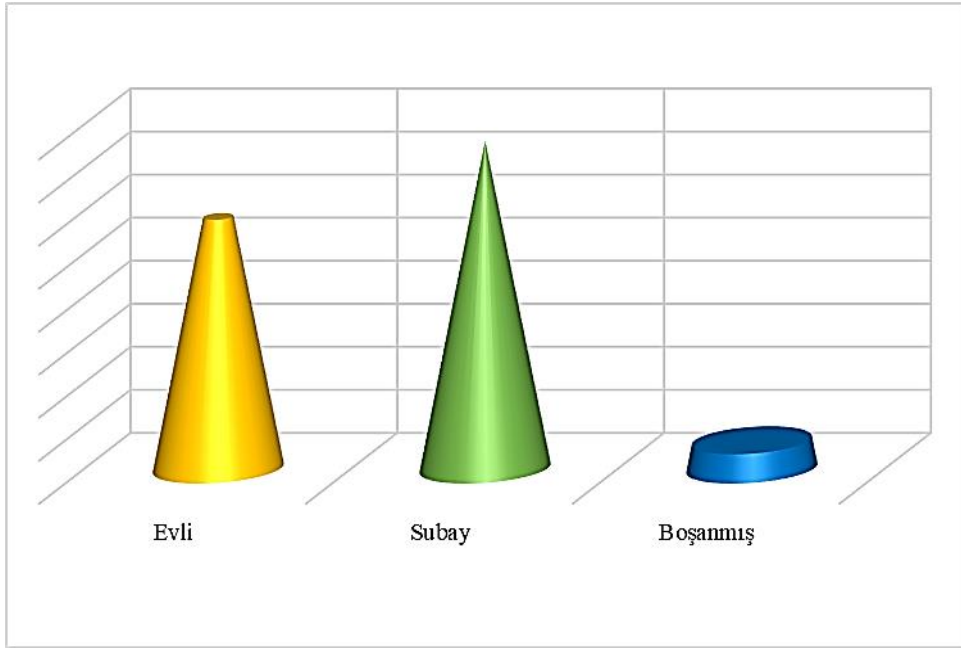
Müəllif sorğusundan əldə edilən nəticələrin göstəricilərinin təsviri şəkil 3.1, şəkil 3.2, şəkil 3.3, şəkil 3.4, şəkil 3.5, şəkil 3.6, şəkil 3.7-də göstərilmişdir.

Şəkil 3.1. Tədqiq olunanların yaş göstəricilərinin təsviri

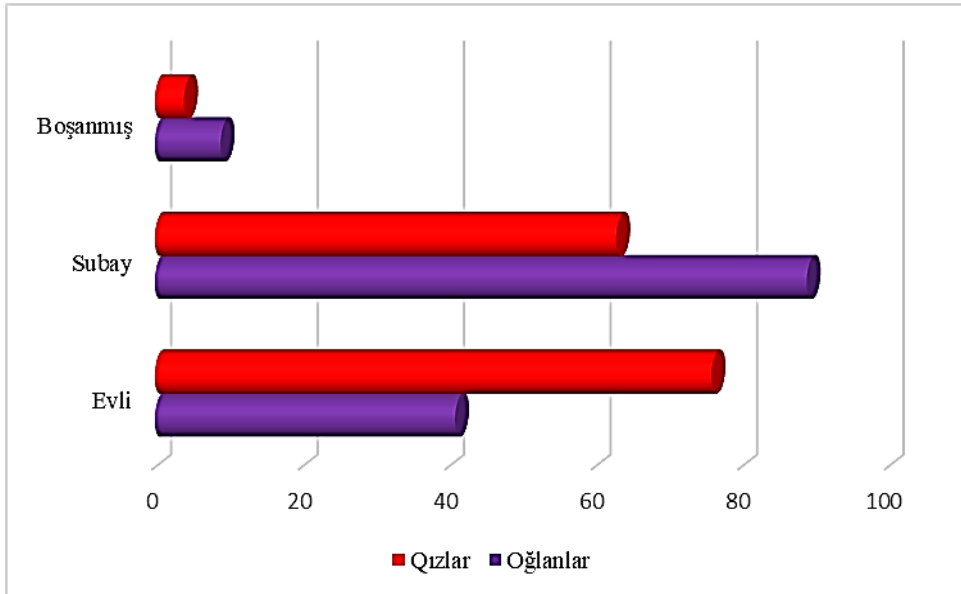

Şəkil 3.2. Cinsə görə tədqiq olunan gənclərin göstəricilərinin təsviri

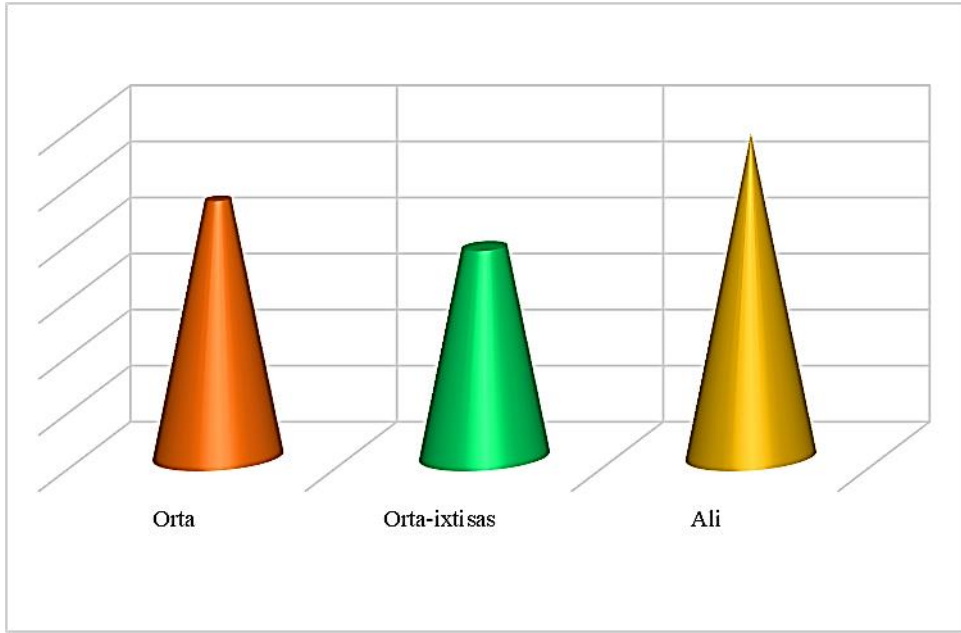

Şəkil 3.3. Tədqiq olunanların ailə vəziyyətləri üzrə göstəricilərinin ümumi təsviri

Tədqiq olunan gənc oğlanların 29%-i (41 nəfər) evli, 64%-i (89 nəfər) subay, 7%-i (9 nəfər) boşanmışdır. Tədqiq olunan gənc qızların 53%-i (76 nəfər) evli, 44%-i (63 nəfər) subay, 3%-i (4 nəfər) boşanmışdır. Əldə edilən bu nəticələrin müqayisəli təsviri aşağıda şəkil 3.4-də təsvir edilmişdir.

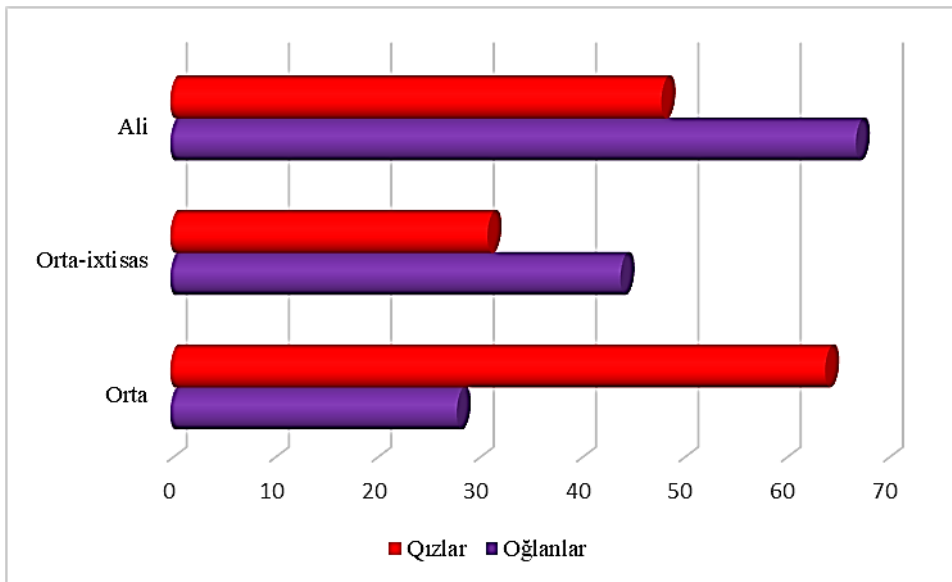

Şəkil 3.4. Tədqiq olunan oğlan və qızların ailə vəziyyəti üzrə göstəricilərinin müqayisəli təsviri

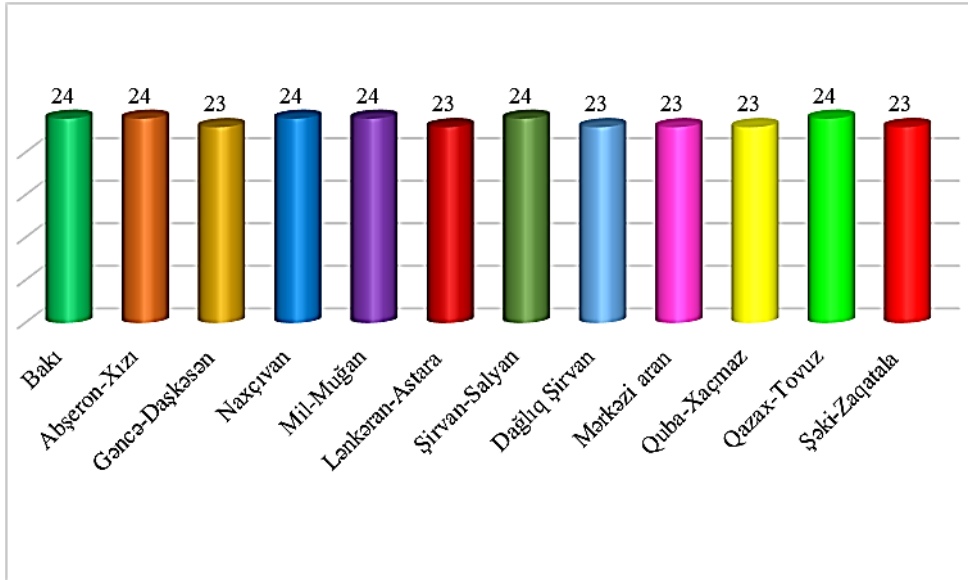
Şəkil 3.5. Tədqiq olunanların təhsil səviyyələri üzrə göstəricilərinin təsviri

Tədqiq olunan gənc oğlanların 20%-nin (28 nəfər) orta təhsili, 32%-nin (44 nəfər) orta-ixtisas təhsili, 48%-nin isə (67 nəfər) ali təhsili vardır. Tədqiq olunan gənc qızların 45%-nin (64 nəfər) orta təhsili, 21%-nin (31 nəfər) orta-ixtisas təhsili və 34%-nin isə (48 nəfər) ali təhsili vardır.

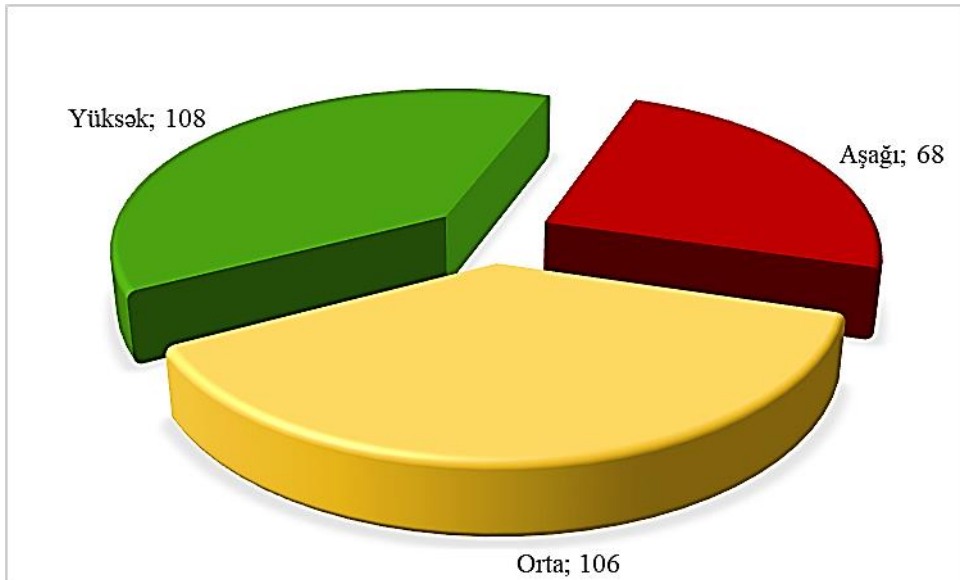
Şəkil 3.6. Tədqiq olunan oğlan və qızların təhsil səviyyəsi üzrə göstəricilərinin müqayisəli təsviri

Tədqiq olunan gənclərin Azərbaycanın regionları üzrə say göstəricilərinə müvafiq olaraq paylanmasının təsviri aşağıda şəkil 3.7-də göstərilmişdir.

Şəkil 3.7. Tədqiq olunan gənclərin regionlar üzrə say göstəricilərinin təsviri

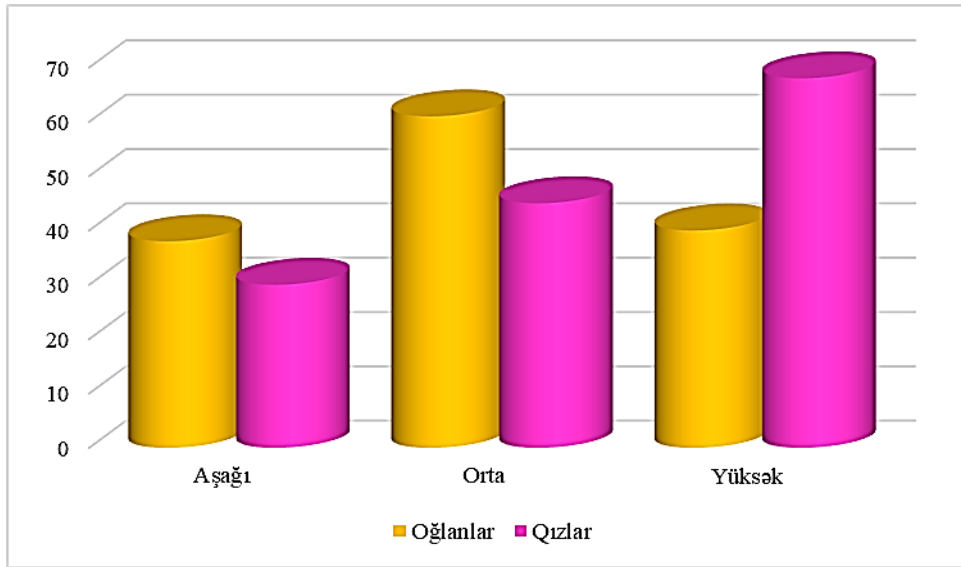
Müəllif sorğusundan sonra, tədqiq olunan gənclərə “Dini meyllər” sorğusu təqdim olunmuşdur. Sorğunun nəticələrinə görə aşağı, orta və yüksək səviyyə dini təsəvvürlərə malik olan gəncləri qruplaşdırdıq. Belə ki, tədqiq olunan gənclərin 24%-də (68 nəfər) dini təsəvvürlər aşağı, 36%-də (106 nəfər) orta və 40%-də (108 nəfər) isə yüksək səviyyədədir (şəkil 3.8).

Şəkil 3.8. Tədqiq olunanların dini təsəvvür səviyyələrinin göstəricilərinin təsviri

Tədqiq olunan gənc oğlanların dini təsəvvürlərinin səviyyəsi 27%-də (38 nəfər) aşağı, 44%-də (61 nəfər) orta, 29%-də (40 nəfər) yüksəkdir. Tədqiq olunan gənc qızların dini təsəvvürlərinin

səviyyəsi onların 21%-də (30 nəfər) aşağı, 31%-də (45 nəfər) orta, 48%-də (68 nəfər) isə yüksəkdir. Nəticələrinin müqayisəli təsviri şəkil 3.9-da təqdim edilmişdir.

Şəkil 3.9. Tədqiq olunan gənc oğlan və qızların dini təsəvvür səviyyələrinə görə göstəricilərinin təsviri

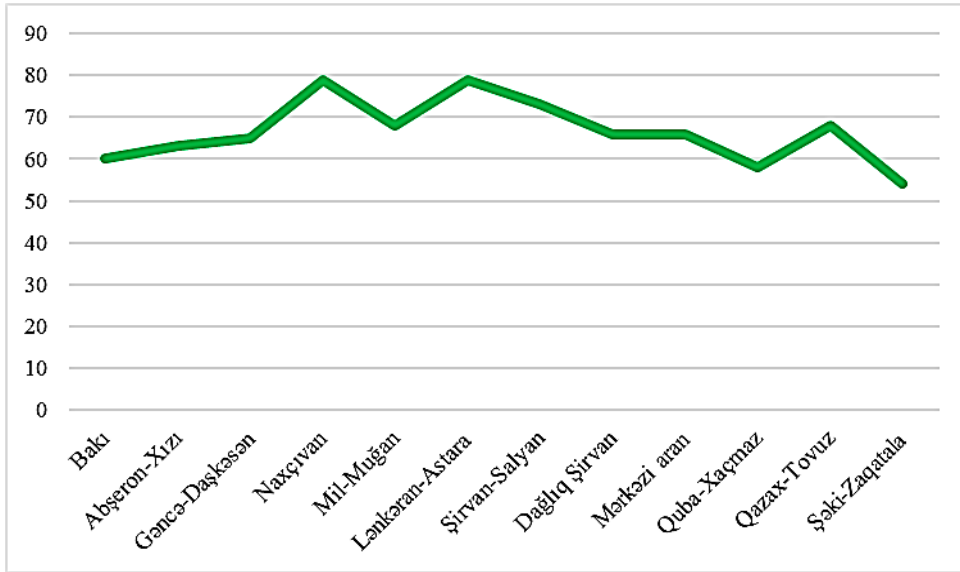
Şəkil 3.9-a nəzər saldıqda əyani şəkildə gənc qızlar arasında dini təsəvvür səviyyəsi yüksək olanlar, gənc oğlanlara nisbətən yüksəkdir və həmçinin aşağı dini təsəvvürlərə malik olan gənc oğlanların qızlara nisbətən çox olduğunu görmüş oluruq.

Belə ki, regionlar üzrə gənclərin dini təsəvvürlər səviyyələrinin ortalama göstəriciləri aşağıda cədvəl 3.2-də qeyd edilmişdir.

Cədvəl 3.2. “Dini meyllər” sorğusundan alınan nəticələrin regionlar üzrə ortalama göstəriciləri

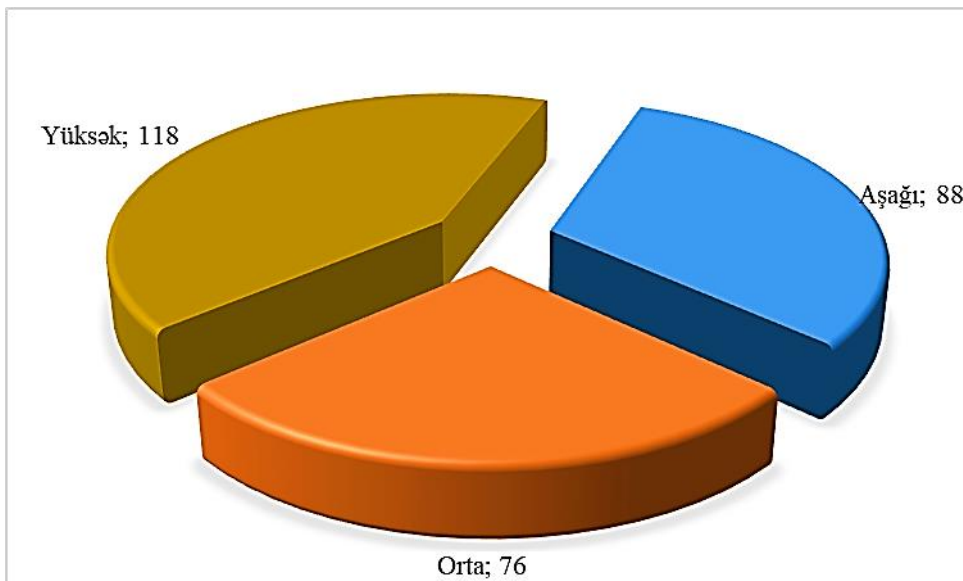
Bakı	Abşeron-Xızı	Gəncə-Daşkəsən	Naxçıvan	Mil-Muğan	Lənkəran-Astara
m=60,1	m=63,5	m=65,1	m=79,3	m=68,1	m=79,6
Şirvan-Salyan	Dağlıq Şirvan	Mərkəzi aran	Quba-Xaçmaz	Qazax-Tovuz	Şəki-Zaqatala
m=73,8	m=66,1	m=66,9	m=58,1	m=68,2	m=54,3

Gənc tədqiq olunanların dini təsəvvürlərinin yaşadıkları regiona uyğun olan göstəricilərinin təsviri şəkil 3.10-da təqdim olunmuşdur.

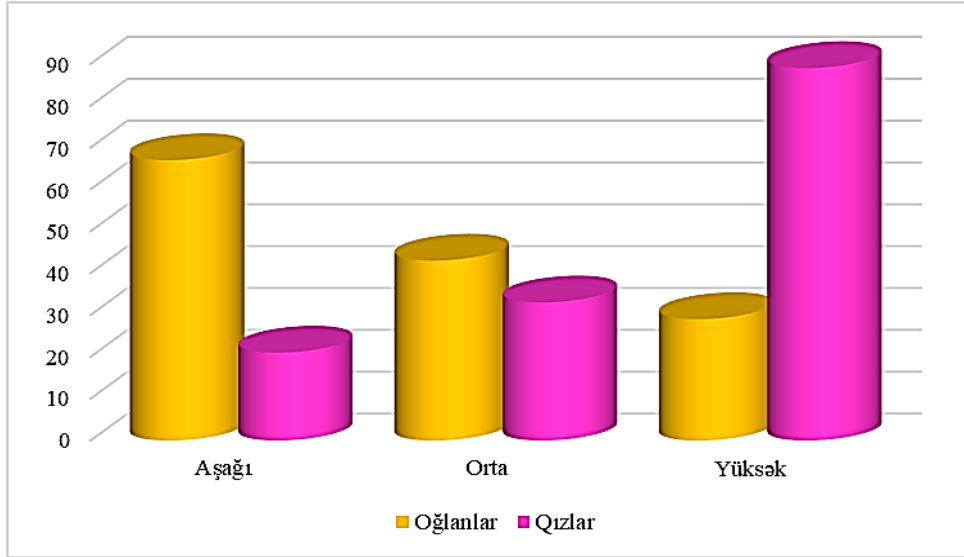
Şəkil 3.10. Ölkə regionları üzrə gənclərin dini təsəvvür səviyyəsinə görə göstəricilərinin təsviri

“Prosocial davranışın diaqnostikası” sorğusu vasitəsilə tədqiq olunan gənclərin prososial davranışın təzahür səviyyəsini müəyyənləşdirdik. Belə ki, sorğudan əldə olunan nəticələrə əsasən tədqiq olunan gənclərin 31%-də (88 nəfər) aşağı səviyyə prososiallıq, 27%-də (76 nəfər) orta səviyyə prososiallıq, 42%-də (118 nəfər) yüksək prososiallıq aşkarlanmışdır (şəkil 3.11).

Şəkil 3.11. Tədqiq olunanların prososial davranışın təzahür səviyyəsinin göstəriciləri

Prososial davranış tədqiq olunan gənc oğlanların 48%-də (67 nəfər) aşağı, 41%-də (43 nəfər) orta, 21%-də (29 nəfər) yüksək səviyyədədir. Tədqiq olunan gənc qızların isə 15%-də (21 nəfər) aşağı, 23%-də (33 nəfər) orta və 62%-də isə (89 nəfər) yüksək səviyyədə prososiallıq müəyyən edilmişdir (şəkil 3.12).

Şəkil 3.12. Tədqiq olunan gənc oğlan və qızların prososiallıq səviyyələrinə görə göstəricilərinin təsviri

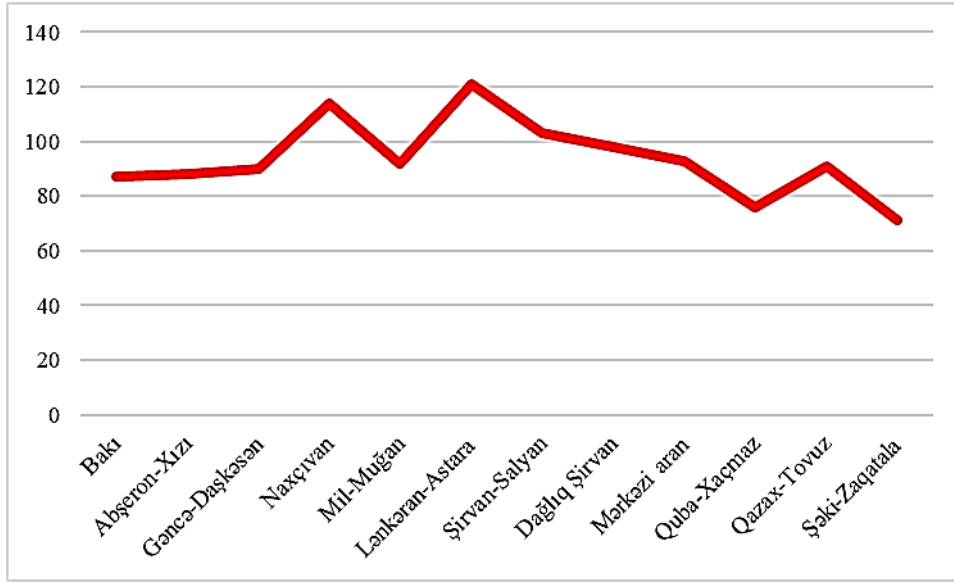
Şəkil 3.12-dən əyani şəkildə gördüyümüz kimi, tədqiq olunan gənc qızlarda prososiallıq səviyyəsi, tədqiq olunan oğlanlara nisbətən yüksəkdir. Təbii ki, cins xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, qadınların kişilərə nisbətən daha emosional olması, buna müvafiq olaraq da prososial davranışın onlarda yüksək təzahür etməsi normaldır.

Regionlar üzrə gənclərin prososiallıq səviyyələrinin ortalama göstəriciləri aşağıda cədvəl 3.3-də qeyd edilmişdir.

Cədvəl 3.3. “Prososial davranışın diaqnostikası” sorğusundan alınan nəticələrin regionlar üzrə ortalama göstəriciləri

Bakı	Abşeron-Xızı	Gəncə-Daşkəsən	Naxçıvan	Mil-Muğan	Lənkəran-Astara
m=87,1	m=88,8	m=90,1	m=114,9	m=92,8	m=121,3
Şirvan-Salyan	Dağlıq Şirvan	Mərkəzi aran	Quba-Xaçmaz	Qazax-Tovuz	Şəki-Zaqatala
m=103,1	m=98,6	m=93,2	m=76,1	m=91,9	m=71,5

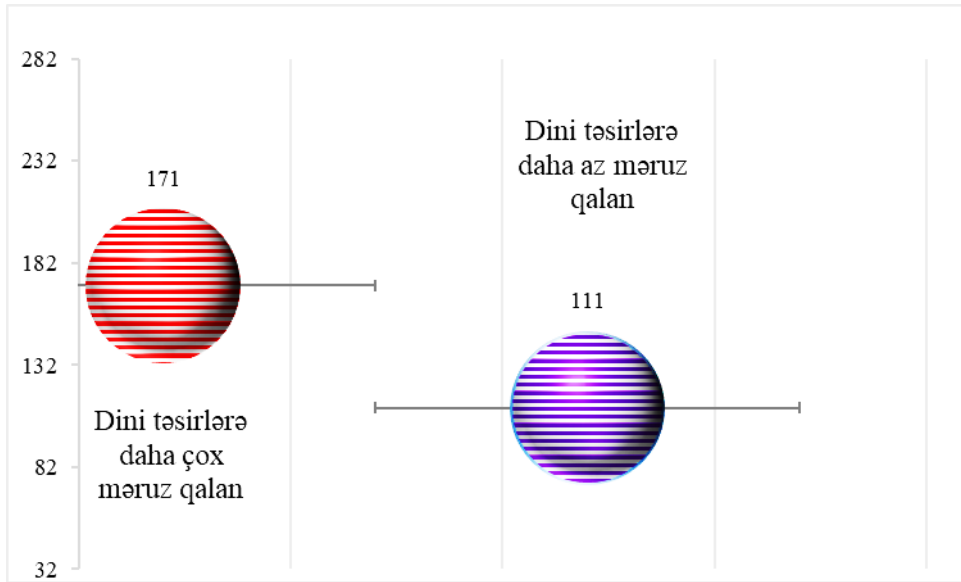
Gənc tədqiq olunanların prososial davranış səviyyələrinin yaşadıkları regiona uyğun olan göstəricilərinin təsviri şəkil 3.13-də təqdim olunmuşdur.

Şəkil 3.13. Ölkə regionları üzrə gənclərin prososial davranış səviyyəsinə görə göstəricilərinin təsviri

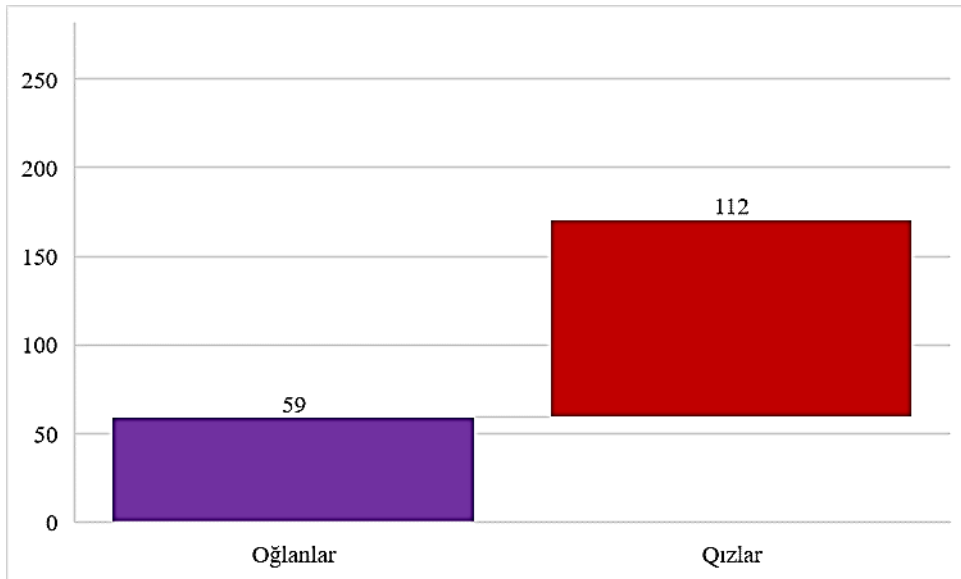
Tədqiqatın növbəti mərhələsində tədqiq olunan gənclər ilə “Dini təsirlər və cəmiyyətdə rollar” sorğusu keçirilmişdir. Sorğu vasitəsilə gənclərin dini təsirlərə hansı səviyyədə məruz qaldığı müəyyən edilmişdir. Bu sorğu tədqiqat işimizin məqsəd və vəzifələrinə, irəli sürdüyümüz fərziyyələrə uyğun olaraq xüsusilə dini təsirlərin cinsi rollara müvafiq olaraq necə təsir etdiyini öyrənməyə imkan verir.

Belə ki, sorğudan əldə olunan nəticələrə görə tədqiq olunan gənclərin 61%-nin (171 nəfər) yaxın ətrafı tərəfindən daha çox dini təsirlərə məruz qaldığını, 39%-in (111 nəfər) daha az dini təsirlərə məruz qaldığını müəyyənləşdirmiş olduq (şəkil 3.14).

Şəkil 3.14. Dini təsirlərə məruz qalmasına görə gənclərin göstəricilər üzrə təsviri

Dini təsirlərə daha çox məruz qalan gənclərin 35%-i (59 nəfər) oğlanlar və 65%-i (112 nəfər) isə qızlardır. Cins xüsusiyyətlərinə görə daha çox dini təsirlərə məruz qalanların qızlar olduğunu əyani şəkildə görmüş oluruq (Şəkil 3.15).

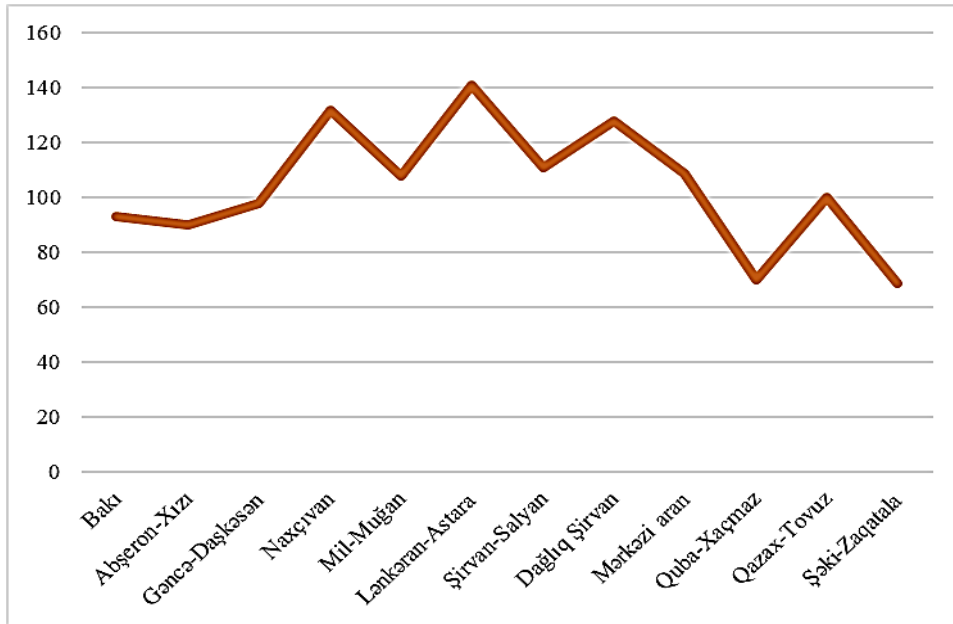
Şəkil 3.15. Dini təsirlərə məruz qalan gənclərin cinsə görə göstəricilərinin təsviri

Regionlar üzrə dini təsirlərə məruz qalmaq səviyyəsinə görə tədqiq olunan gənclərin göstəriciləri cədvəl 3.4-də qeyd edilmişdir. Cədvələ nəzər saldıqda Lənkəran-Astara regionunda dini təsirlərin yüksək olduğu müəyyən edilmişdir. Tədqiq olunanlar arasında ən aşağı dini təsirlərə məruz qalan gənclər Şəki-Zaqatala regionunda yaşayanlardır.

Cədvəl 3.4. “Dini təsirlər və cəmiyyətdə rollar” sorğusundan alınan nəticələrin regionlar üzrə ortalama göstəriciləri

Bakı	Abşeron-Xızı	Gəncə- Daşkəsən	Naxçıvan	Mil-Muğan	Lənkəran- Astara
m=83,7	m=82,8	m=86,2	m=100,8	m=100,1	m=101,5
Şirvan- Salyan	Dağlıq Şirvan	Mərkəzi aran	Quba-Xaçmaz	Qazax-Tovuz	Şəki-Zaqatala
m=94,1	m=87,5	m=85,3	m=72,5	m=88,1	m=69,7

Regionlar üzrə dini təsirlərə məruz qalmaq səviyyəsinə görə tədqiq olunan gənclərin göstəriciləri şəkil 3.16-da təsvir edilmişdir.

Şəkil 3.16. Ölkə regionları üzrə gənclərin dini təsirlərə məruz qalmaq səviyyəsinə görə göstəricilərin təsviri

Tədqiqat zamanı əldə etdiyimiz nəticələrin keyfiyyət və kəmiyyət təhlilini apardıqdan sonra, fərziyyələrimizi yoxlamaq, əldə edilən nəticələrin eskperimental əhəmiyyətini və statistik dürüstlüyünü müəyyənləşdirmək üçün SPSS proqramında T-testi, ANOVA dispersiya təhlili və Pirson kriteriyasından istifadə edilmişdir.

Əsas fərziyyəmiz belədir ki, gənclərin dini təsəvvürləri ilə prososial davranışları arasında əhəmiyyətli səviyyədə əlaqə vardır. Bu əlaqəni müəyyən edə bilmək üçün Pirson kriteriyasından istifadə edilmişdir (cədvəl 3.5).

Cədvəl 3.5. Gənclərin dini təsəvvürləri və prososial davranışları arasındakı əlaqənin Pirson kriteriyası vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi

Göstəricilər	n	p	r
Dini təsəvvürlər	282	0,004	8,115
Prososiallıq			

Pirson kriteriyasından əldə etdiyimiz nəticələrin (cədvəl 3.5) təhlili zamanı, görmüş oluruq ki, pirson əmsalı $r=8,115$, əhəmiyyətlik səviyyəsi isə $p=0,004$ qiymətlərini almışdır. Belə ki, əldə etdiyimiz bu nəticələrə əsasən müəyyən edə bilirik ki, tədqiq olunan gənclərin dini meylləri, təsəvvürləri ilə prososial davranış arasında müsbət (düz), güclü və əhəmiyyətli asılıq vardır. Əldə edilən bu nəticə eksperimental olaraq əhəmiyyətlidir ($p<0,05$) və statistik dürüstlük ödənilmişdir. Dini meyllərin yüksək təzahürü prososial davranışında yüksək təzahür etməsinə əsas verə bilər. Dini biliklər insanların mənəvi dünyasını genişləndirib, müsbət humanist keyfiyyətlərin artmasına zəmin yarada bilər. İrəli sürdüyümüz əsas fərziyyə əldə etdiyimiz nəticələrə əsasən təsdiqini tapmış olur.

Əsas fərziyyəməzdən əlavə irəli sürdüyümüz köməkçi fərziyyələri təhlil etmək üçün ilkin olaraq T-testini istifadə etmişik. Birinci köməkçi fərziyyəməzə görə gənclərin dini təsirlərə məruz qalması cinsə görə əhəmiyyətli səviyyədə fərqlənir. Alınan nəticələrə əsasən müvafiq göstəricilər cədvəl 3.6-da qeyd edilmişdir.

Cədvəl 3.6. Dini təsirlərə məruz qalmanın cins xüsusiyyətlərinə görə t-testi ilə müqayisəsi

Göstəricilər	Oğlanlar	Qızlar	p	t
	m (sd)			
Dini təsirlər	40,08 (0,65)	99,01 (1,13)	0,012	-2,809

Belə ki, cədvəl 3.6-ya əldə etdiyimiz göstəricilərə əsasən, qeyd edə bilirik ki, gənc qızlar, oğlanlara nisbətən daha çox dini təsirlərə məruz qalırlar ($t=-2,809$). T əmsalının almış olduğu qiymət eksperimental olaraq əhəmiyyətli səviyyədədir ($p=0,012$) və statistik dürüstlük təmin edilmişdir.

Tədqiqat zamanı irəli sürdüyümüz ikinci köməkçi fərziyyə isə belədir ki, gənclərin dini

təsirlərə məruz qalması regionlara görə əhəmiyyətli səviyyədə fərqlənir. Belə ki, bu fərziyyənin yoxlanılması üçün ANOVA dispersiya təhlilindən istifadə etmişik (cədvəl 3.7).

Cədvəl 3.7. Regionlara görə dini təsirlərin ANOVA dispersiya təhlili ilə təyin edilməsi

Göstərici	Qruplar	Kvadratlar cəmi	df	p	F
Dini təsirlər	Qruplar arası	1085,1	11	0,007	2,311
	Qrup daxili	85,8	271		
	Cəmi	1170,9	282		

ANOVA dispersiya təhlili ilə əldə etdiyimiz nəticələr görə regionlara görə gənclərin dini təsirlərə məruz qalması əhəmiyyətli səviyyədə fərqlidir ($p=0,007$; $F=2,311$). Fərqliliyin hansı regionlar arasında olduğunu müəyyən etmək üçün ANOVA daxilində Tukey HSD testindən istifadə edilmişdir (cədvəl 3.8).

Cədvəl 3.8. Regionlara görə dini təsirlərin Tukey HSD ilə təhlili

Göstərici	Regionlar (I)	Regionlar (J)	Orta fərq	sd	p	95% orta məsafə	
						min.	max.
Dini	Bakı	Abşeron-Xızı	2,3	1,89	0,610	1,4	3,8
		Gəncə-Daşkəsən	-1,8	1,56	0,411	-2,9	-1,1
		Naxçıvan	-9,9	1,90	0,001	-10,1	-2,3
		Mil-Muğan	-8,5	1,88	0,016	-9,3	-2,1
		Lənkəran-Astara	-10,8	1,99	0,004	-11,2	-1,9
		Şirvan-Salyan	-6,7	1,45	0,008	-8,5	-1,9
		Dağlıq Şirvan	-4,3	1,32	0,018	-3,5	-2,5
		Mərkəzi Aran	-2,8	1,21	0,009	-3,1	-1,8
		Quba-Xaçmaz	8,1	1,34	0,001	9,6	2,3
		Qazax-Tovuz	-5,7	1,11	0,015	-6,1	-1,5
		Şəki-Zaqatala	10,3	1,25	0,001	2,7	11,9

təsirlərə məruz qalan gənclər	Abşeron-Xızı	Bakı	-2,3	1,89	0,610	-3,8	-1,4
		Gəncə-Daşkəsən	-2,9	1,78	0,029	-3,6	-1,8
		Naxçıvan	-9,7	1,56	0,002	-10,1	-1,1
		Mil-Muğan	-3,4	1,23	0,008	-4,1	-1,9
		Lənkəran-Astara	-8,7	1,67	0,001	-9,1	-2,3
		Şirvan-Salyan	-6,8	1,71	0,010	-7,1	-3,1
		Dağlıq Şirvan	-3,1	1,59	0,021	-4,1	-1,9
		Mərkəzi Aran	-2,9	1,65	0,001	-3,9	-1,5
		Quba-Xaçmaz	8,9	1,10	0,005	2,1	9,1
		Qazax-Tovuz	-4,5	1,21	0,012	-5,1	-2,6
	Şəki-Zaqatala	11,2	1,01	0,001	1,3	11,9	
Dini təsirlərə məruz qalan gənclər	Gəncə- Daşkəsən	Bakı	1,8	1,56	0,411	1,1	2,9
		Abşeron-Xızı	2,9	1,78	0,029	1,8	3,6
		Naxçıvan	-7,8	1,21	0,007	-8,7	-1,3
		Mil-Muğan	-5,6	1,35	0,001	-6,1	-1,5
		Lənkəran-Astara	-8,1	1,03	0,009	-8,9	-2,3
		Şirvan-Salyan	-4,1	1,11	0,012	-5,6	-1,7
		Dağlıq Şirvan	-2,8	1,61	0,008	-3,1	-1,5
		Mərkəzi Aran	4,9	1,12	0,001	1,1	5,3
		Quba-Xaçmaz	5,9	1,21	0,023	2,3	6,1
		Qazax-Tovuz	-3,7	1,10	0,003	-4,1	-1,1
	Şəki-Zaqatala	7,9	1,11	0,001	1,2	8,6	
Dini təsirlərə məruz qalan gənclər	Naxçıvan	Bakı	9,9	1,90	0,001	2,3	10,1
		Abşeron-Xızı	9,7	1,56	0,002	1,1	10,1
		Gəncə-Daşkəsən	7,8	1,21	0,007	3,3	8,7
		Mil-Muğan	7,1	1,34	0,001	2,5	8,6
		Lənkəran-Astara	-3,4	1,67	0,005	-4,5	-1,9
		Şirvan-Salyan	6,3	1,23	0,013	2,8	7,1
		Dağlıq Şirvan	8,4	1,01	0,008	3,1	9,3
		Mərkəzi Aran	5,5	1,70	0,004	2,1	7,1
		Quba-Xaçmaz	11,1	1,10	0,001	3,1	13,1
		Qazax-Tovuz	9,5	1,08	0,009	3,6	10,2
	Şəki-Zaqatala	10,4	1,89	0,010	1,9	11,8	

Dini təsirlərə məruz qalan gənclər	Mil-Muğan	Bakı	8,5	1,88	0,016	2,1	9,3
		Abşeron-Xızı	3,4	1,23	0,008	1,9	4,1
		Gəncə-Daşkəsən	5,6	1,35	0,001	1,5	6,1
		Naxçıvan	-7,1	1,34	0,001	-8,6	-2,5
		Lənkəran-Astara	-1,3	1,23	0,001	-2,2	-1,1
		Şirvan-Salyan	2,5	1,56	0,086	1,5	3,6
		Dağlıq Şirvan	3,8	1,11	0,780	2,1	4,6
		Mərkəzi Aran	1,7	1,90	0,104	1,5	2,1
		Quba-Xaçmaz	3,5	1,81	0,005	2,1	4,7
		Qazax-Tovuz	4,8	1,72	0,002	3,2	5,2
	Şəki-Zaqatala	7,6	1,81	0,011	6,8	8,6	
	Lənkəran-Astara	Bakı	10,8	1,99	0,004	1,9	11,2
		Abşeron-Xızı	8,7	1,67	0,001	2,3	9,1
		Gəncə-Daşkəsən	8,1	1,03	0,009	2,3	8,9
		Naxçıvan	3,4	1,67	0,005	1,9	4,5
		Mil-Muğan	1,3	1,23	0,001	1,1	2,2
		Şirvan-Salyan	9,1	1,25	0,001	1,2	10,1
		Dağlıq Şirvan	8,7	1,67	0,010	3,1	9,2
		Mərkəzi Aran	8,1	1,59	0,004	2,9	8,9
		Quba-Xaçmaz	9,9	1,78	0,001	2,1	10,3
		Qazax-Tovuz	7,1	1,45	0,006	1,9	8,6
	Şəki-Zaqatala	11,9	1,11	0,003	1,1	11,1	
	Şirvan-Salyan	Bakı	6,7	1,45	0,008	1,9	8,5
		Abşeron-Xızı	6,8	1,71	0,010	3,1	7,1
		Gəncə-Daşkəsən	4,1	1,11	0,012	1,7	5,6
		Naxçıvan	-6,3	1,23	0,013	-7,1	-2,1
		Mil-Muğan	-2,5	1,56	0,086	-3,6	-1,5
		Lənkəran-Astara	-9,1	1,25	0,001	-10,1	-1,2
		Dağlıq Şirvan	7,1	1,31	0,301	3,1	8,1
		Mərkəzi Aran	3,5	1,23	0,006	2,1	4,5
Quba-Xaçmaz		5,1	1,67	0,004	1,9	6,7	
Qazax-Tovuz		1,9	1,10	0,002	1,1	3,1	
Şəki-Zaqatala	7,1	1,19	0,001	2,5	8,9		

Dini təsirlərə məruz qalan gənclər	Dağlıq Şirvan	Bakı	4,3	1,32	0,018	2,5	3,5
		Abşeron-Xızı	3,1	1,59	0,021	1,9	4,1
		Gəncə-Daşkəsən	2,8	1,61	0,008	1,5	3,1
		Naxçıvan	-8,4	1,01	0,008	-9,3	-3,1
		Mil-Muğan	-3,8	1,11	0,780	-4,6	-2,1
		Lənkəran-Astara	-8,7	1,67	0,010	-9,2	-3,1
		Şirvan-Salyan	-7,1	1,31	0,301	-8,1	-3,1
		Mərkəzi Aran	2,5	1,23	0,100	1,1	3,4
		Quba-Xaçmaz	1,2	1,45	0,006	1,1	2,3
		Qazax-Tovuz	-3,5	1,30	0,010	-4,1	-2,5
	Şəki-Zaqatala	3,1	1,89	0,002	2,1	4,6	
	Mərkəzi Aran	Bakı	2,8	1,21	0,009	1,8	3,1
		Abşeron-Xızı	2,9	1,65	0,001	1,5	3,9
		Gəncə-Daşkəsən	-4,9	1,12	0,001	-5,3	-1,1
		Naxçıvan	-5,5	1,70	0,004	-7,1	-2,1
		Mil-Muğan	-1,7	1,90	0,104	-2,1	-1,5
		Lənkəran-Astara	-8,1	1,59	0,004	-8,9	-2,9
		Şirvan-Salyan	-3,5	1,23	0,006	-4,5	-2,1
		Dağlıq Şirvan	-2,5	1,23	0,100	-3,4	-1,1
		Quba-Xaçmaz	3,5	1,45	0,001	2,1	4,3
		Qazax-Tovuz	1,8	1,10	0,023	1,2	2,8
	Şəki-Zaqatala	3,1	1,88	0,004	2,9	3,5	
	Quba-Xaçmaz	Bakı	-8,1	1,34	0,001	-9,6	-2,3
		Abşeron-Xızı	-8,9	1,10	0,005	-9,1	-2,1
		Gəncə-Daşkəsən	5,9	1,10	0,023	2,3	6,3
		Naxçıvan	-11,1	1,10	0,001	-13,1	-3,1
		Mil-Muğan	-3,5	1,81	0,005	-4,7	-2,1
		Lənkəran-Astara	-9,9	1,78	0,001	-10,3	-2,1
		Şirvan-Salyan	-5,1	1,67	0,004	-6,7	-1,9
		Dağlıq Şirvan	-1,2	1,45	0,006	-2,3	-1,1
Mərkəzi Aran		-3,5	1,45	0,001	-4,3	-2,1	
Qazax-Tovuz		-3,9	1,15	0,001	-4,2	-1,1	
Şəki-Zaqatala	2,8	1,80	0,800	1,5	3,6		

Qazax-Tovuz	Bakı	5,7	1,11	0,015	1,5	6,1
	Abşeron-Xızı	4,5	1,21	0,012	2,6	5,1
	Gəncə-Daşkəsən	3,7	1,10	0,003	1,1	4,1
	Naxçıvan	-9,5	1,08	0,009	-10,2	-3,6
	Mil-Muğan	-4,8	1,72	0,002	-5,2	-3,2
	Lənkəran-Astara	-7,1	1,45	0,006	-8,6	-1,9
	Şirvan-Salyan	-1,9	1,10	0,002	-3,1	-1,1
	Dağlıq Şirvan	3,5	1,30	0,010	2,5	4,1
	Mərkəzi Aran	-1,8	1,10	0,023	-2,8	-1,2
	Quba-Xaçmaz	3,9	1,15	0,001	-1,1	-4,2
Şəki-Zaqatala	8,9	1,68	0,005	3,4	9,1	
Şəki-Zaqatala	Bakı	-10,3	1,25	0,001	-11,9	-2,7
	Abşeron-Xızı	-11,2	1,01	0,001	-11,9	-1,3
	Gəncə-Daşkəsən	-7,9	1,11	0,001	-8,6	-1,2
	Naxçıvan	-10,4	1,89	0,010	-11,8	-1,9
	Mil-Muğan	-7,6	1,81	0,011	-8,6	-6,8
	Lənkəran-Astara	-11,9	1,11	0,003	-11,1	-1,1
	Şirvan-Salyan	-7,1	1,19	0,001	-8,9	-2,5
	Dağlıq Şirvan	-3,1	1,89	0,002	-4,6	-2,1
	Mərkəzi Aran	-3,1	1,88	0,004	-3,5	-2,9
	Quba-Xaçmaz	-2,8	1,80	0,800	-3,6	-1,5
Qazax-Tovuz	-8,9	1,68	0,005	-9,1	-3,4	

Cədvəl 3.8-də disersiya təhlilindən əldə etdiyimiz nəticələrə əsasən qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə regionlar üzrə gənclərin dini təsirlərə məruz qalması fərqlidir. Belə ki, gənclərin ən çox dini təsirlərə məruz qalmasına görə ilk üç region- Lənkəran-Astara, Naxçıvan və Mil-Muğandır. Belə ki, əhəmiyyətlik səviyyələrinə görə də əldə olunan nəticələrdə statistik dürüstlük təmin edilmişdir ($p < 0,05$). Gənclərin ən az dini təsirlərə məruz qaldıqları regionlar- Quba-Xaçmaz və Şəki-Zaqatala regionlarıdır. Bakı və Abşeron-Xızı ($p = 0,610$), Bakı və Gəncə-Daşkəsən ($0,411$) regionları üzrə əldə olunan nəticələrə görə, Bakı və bu iki regionda gənclərin dini təsirlərə məruz qalmasında fərqlilik böyük deyil ($p > 0,05$). Belə ki, bu iki regionun (Abşeron-Xızı, Gəncə-Daşkəsən) göstəricilərinə görə qeyd edə bilərik ki, gənclərin dini təsirlərə məruz qalması nəticə etibarilə paytaxt şəhərlə yaxın səviyyədədir. Qeyd olunan üç regionda dini təsirlərə məruz qalma təxminən bir-birinə yaxındır. Mil-Muğan və Dağlıq Şirvan ($p = 0,780$), Mil-Muğan və Mərkəzi Aran ($p = 0,104$), Mil-Muğan və Şirvan-Salyan ($p = 0,086$) regionlarının nəticələri də bir-birinə yaxındır. Belə ki,

Dağlıq Şirvan, Mərkəzi Aran və Şirvan-Salyan regionlarının göstəricilərinə əsasən qeyd edə bilərik ki, bu üç regionun gənclərinin dini təsirlərə məruz qalması Mil-Muğan regionu ilə yaxınlıq təşkil edir. Dağlıq Şirvan və Şirvan-Salyan ($p=0,301$), Dağlıq Şirvan və Mərkəzi Aran ($p=0,100$) regionları və həmçinin Quba-Xaçmaz və Şəki-Zaqatala ($p=0,800$) regionları üzrə alınan nəticələr də bir-biri ilə yaxınlıq təşkil edir. Ümumi olaraq əldə etdiyimiz nəticələrə görə regionlar üzrə gənclərin dini təsirlərə məruz qalmasında fərqlilik mövcuddur.

Belə ki, tədqiqat zamanı irəli sürdüyümüz fərziyələrin hər biri (bir əsas və iki köməkçi) öz təsdiqini tapmışdır. Əldə etdiyimiz nəticələrə əsasən deyə bilərik ki, gənclərin dini təsəvvürləri onların prososial davranışına əhəmiyyətli səviyyədə təsir edir və gənclərin dini təsirlərə məruz qalması onların cins xüsusiyyətlərinə və yaşadıkları regionlara görə bir-birindən əhəmiyyətli səviyyədə fərqlənir. Tədqiqat işi qarşıya qoyulan məqsədlər uyğun şəkildə mərhələlər ilə aparılmışdır. Nəticələrin keyfiyyət və kəmiyyət təhlili verilmiş, eksperimental əhəmiyyəti və statistik dürüslüyü təmin olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Dini inam gənclik dövründə tam formalaşır. İnamın ruhun əhəmiyyətli simlərinə toxunduğunu və səsələnəməyə məcbur etdiyini bilirik. Dini cəhdlərin bir hissəsi dünyagörüşü formalaşdırən intellektə yönəlmişdir. Dinin bir digər əhəmiyyəti isə iradi səylərin təşkilini stimullaşdırən davranış qaydaları yaratmağıdır. Din ideallar sisteminin ifadəsidir. İnam hər dövr üçün vacibdir. İnsan adlanan varlıq hər hansı bir inama sahib olmadan yaşaya bilməz.

Gənclik böhranı insanın özünü kəşfetməsinin başlanğıcıdır. Yeniyetmə bu dövrdə yalnızlığı təcrübə edib, əzab çəkir. Gənclik dövrü çoxölçülü inkişafın və çevrilmələrin yaşandığı bir həyat dövrüdür. Şəxsiyyət axtarışı, həyatın mənası və məqsədini tapmaq ehtiyacı, böyük bir məqsədə istiqamətlənmə, cəmiyyətdə öz yerini və rolunu tanımaq və tapmaq ehtiyacı gənclərin ən güclü motivasiyalarındandır. Odur ki, gəncin qarşılaşmalı olduğu psixi, emosional, əxlaqi və sosial problemlərin çoxluğu və intensivliyi bir çox mənfi həyat təcrübəsini qaçılmaz edir.

Ümumiyyətlə, gənclərdə dini təsirlərin təzahürü problemi çox mürəkkəb psixoloji fenomen olub müxtəlif amillərin, xüsusən də ailə-məişət, sosial-iqtisadi, sosial-psixoloji, eləcə də etnik-psixoloji və fərdi-psixoloji amillərin təsiri ilə baş verir və son dövrlərdə təsiredici amillərin məzmun və xarakterindən, intensivlik dərəcəsindən asılı olaraq onların davranış və rəftarında müxtəlif formalarda və səviyyələrdə təzahür edir.

Gənclərin həyatına dinin təsirinin formalaşmasında müxtəlif amillər var. Bunlar ailə, məktəb, ictimai-mədəni həyat mühitidir. Ailə ən mühüm ictimai təşkilat olub gəncin dini təsəvvürlərinin və şəxsiyyətinin formalaşmasında çox mühüm və tələyüklü rol oynayır. Gəncin bu dövrdə öyrəndikləri onun böyün həyatı boyu müəyyən edilir. Şübhəsiz ki, ailə tərbiyəsi gəncin dini təsəvvürlərinin yaranmasında çox təsirlidir. Dini əhkam və əməllərə bağlı olan ailələr həmin vaxtdan öz övladlarını dini təlimlərlə tanış edirlər. Ata-ananın yeniyetmələrin dini yerlərlə, xüsusilə yer üzünün ən müqəddəs yeri olan məscidlərlə tanış olmasında, həmçinin dini əməl və davranışların icrasındakı rolu əhəmiyyətlidir.

Gənclərdə dini əhkamla bağlı diqqətin yaradılmasında təsiredici mühit amilləri arasında həmyaşıdların və dostların rolu çox və inkaredilməzdir. Dostlar və yoldaşlar ailə, məktəb müəllimləri və direktorlarından sonra bir-birləri ilə daha çox qarşılıqlı əlaqə qurur və nisbətən çox müddət ərzində bir-birlərinin yanında olurlar. Buna görə də onların bir-birinə qarşılıqlı təsiri daha çox olur. Gəncin dostlarının baxış tərzi yaxud namaza və məscidə, dini əməl və ənənəyə yanaşma metodu gəncin dini təsəvvürlərinin üzərində böyük təsirə malikdir.

Əgər dostlar və dini yanaşmalar olmasa, ehtimal ki, onun dini etiqadları və ibadətləri icra etməsi halları az olar. Digər tərəfdən, onlar nə qədər imanlı və dini əməllərə bağlı olsalar, gənclərin dini davranışlarının möhkəmlənməsində də təsirli rol oynaya bilərlər.

Ailələrin gənclərin dini təsəvvürlərində nəzərdə tutmalı olduqları mühüm məqamlardan biri də

onlarla necə əlaqə qurmaqdır. Hər cür əlaqə vacibdir, yeniyetmələr və onların valideynləri şərh etdikdə bu iş tamamilə zəruridir. Valideynin öz övladlarının mənəviyyat və dini əməllərə meylinə, onlarda dəyərlərə və məsuliyyət hissəsinin yaradılması istiqamətində rabitə metodunun tətbiq edici rolunu vardır.

Buna görə də ata-analara tövsiyə olunur ki, övladlarının və gənclərin yanında belə təhrikədiçiləri sözlər danışmaqdan minimum dərəcədə uzaq olsunlar yaxud dini əməllərlə fəal məşğul olan digər insanları öz gənclərinə müsbət nümunə şərhinə öz proqramlarında ilkin yer verilməsinə səy etməlidir. Gənclərin iradəsinin möhkəmləndirilməsi üçün onların dini əməllərə bağlılıq istiqamətində bu əməllərə aid kiçik işlərdən başlanmalı, daha çox emosional hissə oyadılmalı, gənclərin iradə möhkəmliyi, müqavimət və bağlılığına önəm verilməlidir.

Aparılan tədqiqat nəticəsi dini təsəvvürlərin gənclərin həyatına necə təsir etdiyi barədə araşdırmalara müəyyən töhfə verir. Eyni zamanda, din psixologiyası və pedaqogika sahəsinin bircə suallarının həllində istifadə oluna bilər.

İSTİFADƏ EDİLİMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. ADORNO, T.W., (2014), Kültür Endüstrisi, çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul.
2. AKŞİT, B., vd., (2012), Türkiye’de Dindarlık, İletişim Yayınları, İstanbul
3. AKTAY, Y., (2014), Din ve Toplum, Yasin Aktay (ed.), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
4. AKYÜZ, Niyazi, İ., Çapcıoğlu, (2015), Din Sosyolojisi, Grafiker Yayınları, Ankara.
5. ALTUN, R., (2015), Narsizm ve Dindarlık, Gece Kitaplığı, Samsun
6. AYTEN, A., (2009), Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve empatinin rolü, Doktora tezi, İstanbul
7. BERGER, P., (1993), Dinin Sosyal Gerçekliği, çev. Ali Coşkun, İnsan Yayınları, İstanbul
8. Beşirli, H. (2013). Gençlik Sosyolojisi: Politik Toplumsallaşma ve Gençlik. Siyasal Kitabevi, Ankara.
9. Birsöz, S., Gücer, M.K., Büyükberker Ç. (1988) : Çocuk suçları ve adli psikiyatrik değerlendirme. Akdeniz Üniversitesi Tıp Fa kültesi Dergisi, Sayı: 2, Cilt: 5, 126-130, 1988.
10. Birsöz, S. (1989) : Akdeniz Üniversitesi Tıp ve Ziraat Fakültesi öğ rencilerinde öznel psikosomatik tepkiler. Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, Cilt: 6, 54-67,
11. DURKHEİM, E., (2016), Ahlak ve Toplum, çev. Duygu Çenesiz, Pinhan Yayınları, İstanbul.
12. FREYER, H., (2010), Din Sosyolojisi, çev. Turgut Kalpsüz, DoğuBatı Yayınları, Ankara.
13. GEÇTAN, E. (1973). Toplumumuz Bireylerinde Kimlik Kavramıyla ilgili sorular üzerine Bir Tartışma, 50, Yula Armağan (S. 63 -78) A. U, Eğitim Fakültesi Yayınlar, Ankara.
14. GEÇTAN, E. (1976). Çağdaş insanda Normaldışı Davranışlar, A, U, Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara.
15. İlhan T (2013). Orta yetişkinlik döneminde psikososyal ve bilişsel gelişim. Yetişkinlik ve yaşlılık gelişimi ve psikolojisi içinde, 2.baskı (Eds H Bacanlı ve Şİ Terzi): 241-274. İstanbul, Açılım.
16. Jacobi, Jolande (2002). Jung Psikolojisi (Çev. M. Arap). İstanbul: İlhan Yayınları.
17. Karaman, T., Gücer, M.K., Birsöz, S., Büyükberker, Ç. (1988). Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencilerinden öznel psikosomatik tepkilerin araştırması. Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi Der- gisi, Sayı: 3, Cilt: 5, 177-185, 1988.
18. MARDİN, Ş., (2004), Din ve İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul.
19. OKUMUŞ, E., (2005), Dinin Meşrulaştırma Gücü, Özgü Yayınları, İstanbul.
20. OKUMUŞ, E., (2006), Toplumsal Değişme ve Din, İnsan Yayınları, İstanbul.
21. Onur B (2000) Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık ve Ölüm, 5. baskı. Ankara, İmge.

22. Prof.dr. Sunar Birsöz. (1991). “Gençlik dönemine ilişkim Bio-Psikososyal sorunlar ve sağlık” Aile ve toplum Yıl: 1 Cilt:1 Sayı: 1
23. SUBAŞI, N., (2017), Din Sosyolojisi, Dem Yayınları, İstanbul.
24. Taymur İ, Türkçapar MH (2012). Kişilik: tanımı, sınıflaması ve değerlendirmesi. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 4:154-177.
25. TÜMER, Günay, A. KÜÇÜK, (2014), Dinler Tarihi, Berikan Yayınları, Ankara
26. Uysal, Veysel (2006). Türkiye’de Dindarlık ve Kadın, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
27. Arnett JJ (2000) Emerging adulthood: a theory of development from the late teens through the twenties. *Am Psychol*, 55:469- 480.
28. Bar-Tal, Daniel (1986). Altruistic Motivation to Help: Definition, Utility and Operationalization. *Humboldt Journal of Social Relations*. 13(1&2), 3-14.
29. Batson, C. Daniel (1976). Religion as Prosocial: Agent or Double Agent? *Journal for the Scientific Study of Religion*. 15 (1), 19-45.
30. Batson, C. Daniel, Patricia Schoenrade ve Pych Virginia (1985). Brotherly Love or Self-Concern? Behavioural consequences of religion. *Advances in the Psychology of Religion* (Ed. L. D. Brown), New York: Pergamon Press.
31. Batson, C. Daniel (1991). Religious Orientation and Helping Behavior: Responding to One’s own or to the wictim’s Needs?, Sexton, *Psychology of Religion: Personalities, Problems, Possibilities* (Ed. H. Newton Malony). Michigan: Baker Book Hause.
32. Batson, C. Daniel ve diğ. (1999). „And Who Is My Neighbor?”: Intrinsic Religion as a Source of Universal Compassion. *Journal for the Scientific Study of Religion* 38 (4), 445-457.
33. Batson, C. Daniel ve diğ. (2005). Empathy and Altruism. *Handbook of Positive Psychology* (Ed. C. R. Snyder), London: Oxford University Press.
34. Baumeister, R. F., Stillwell, A.M.,&Heatheron, T. F. (1994). Guilt: An interpersonal approach. *Psychological Bulletin*, 115, 243-267.
35. Darley, John M. ve Bibb Latané (1968). Bystander Intervention in Emergencies: Diffusion of Responsibility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 8 (4), 377-383.
36. Einolf, Christopher (2006). The Roots of Altruism: A Gender and Life Course Perspective. Doctorate Thesis, Virginia: University of Virginia.
37. Ellison, Christopher G. (1992). Are Religious People Nice People? Evidence from the National Survey of Black Americans. *Social Forces*. 71 (2), 411-430.
38. ERIKSON, E. H. (1964). *Chitdhood and Society*, New York: Norton.

39. ERIKSON, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*, New York: Norton.
40. Franzoi, Stephen L. (2000). *Social Psychology*. Boston: McGraw Hill.
41. GARDNER, G. E. (1959). *Psychiatric Problems of Adolescence*, Arieti. S, (Red.).
American Handbook of Psychiatry Vol, I (S. 870 895). New York : Basic Boks Inc.,
42. Greenberg, J., Solomon, S., & Pyszczynski, T. (1997). Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements.
Advances in Experimental Social Psychology, 29, 61-139.
43. Hamburg, A. Beatrix (1989). Adolescent health care and disease prevention in the America, in D. Hamburg & N. Sartorius (Eds.), *Health and Behaviour*. Cambridge University Press, Cambridge.
44. JOSSELYN, I. M (1974). *Adolescence*, American Handbook of Psychiatry (Ed, Arieti) N. Y., Basic Books.
45. KENISTON, K (1974). *Youth and the Ideology*. American Handbook of Psychiatry (Ed. Arieti, S.) N, Y. Basic Books.
46. Koenig, Laura ve diğ. (2007). Religiousness, Antisocial Behavior, and Altruism: Genetic and Enviromental Mediation. *Jounal of Personality*. 75 (2), 265-290.
47. KOHLBERG, L, *Stage and Sequence : The Cognitive Developmental Approach to Socialization; Handbook of Socialization Theory and Research* (Ed. Goslin, D.A.) Chicago, Rand Me Nally, 1969, RIESMAN, D. *The Young are Captives of Each Other*. *Psych, Today*, 1989, 3 (S. 28-31)
48. Levinson DJ (1996) *The Seasons of a Woman's Life*. New York, Knopf.
49. Monroe, Kristen R. (1996). *Heart of Altruism, Perception of a Common Humanity*. New Jersey: Princeton University Press.
50. Novotni, M., & Petersen, R. (2001). *Angry with God*. Colorado Springs, CO: Piñon
51. Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping*. New York Guilford Pres
52. Park, C. L., & Folkman, S. (1997). Meaning in the context of stress and coping. *Review of General Psychology*, 1, 115-144.
53. Rosenhan, D. L. (1978). *Toward Resolving the Altruism Paradox: Affect, Self-Reinforcement, and Cognition*. *Altruism, Sympathy, and Helping: Psychological and Sociological Principles* (Ed. Lauren Wispe). New York: Academic Press.
54. Saroglou, Vassilis ve diğ. (2005). Prosocial Behavior and Religion: New Evidence Based on Projective Measures and Peer Ratings. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 44 (3), 39–50.

55. Sibicky, Mark E. ve diğ. (1995). Emphaty and Helping: Considering the consequences of Intervention. *Basic and Applied Social Psychology*. 16 (4), 335-453.
56. Spilka, B., Hood, R.W, Jr., Hunsberger, B, &Gorsuch, R. (2003). *The psychology of religion: An empirical approach* (3rd ed.). New York: Guilford Press.
57. Tangney, J. (2000). Humility: Theoretical perspectives, empirical findings and directions for future research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19, 70-82.
58. Watson, P. J. ve diğ. (1984). Empathy, Religious Orientation, and Social Desirability. *The Journal of Psychology*. 117, 21

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.
Müəllif sorğusu

Cinsiniz: _____ Yaşınız: _____

Ailə vəziyyətiniz:

- a) Evli
- b) Subay
- c) Boşanmış

Təhsil səviyyəniz:

- a) Orta təhsil
- b) Orta-ixtisas təhsili
- c) Ali təhsil

Yaşadığınız region:

- a) Bakı
- b) Abşeron-Xızı
- c) Gəncə-Daşkəsən
- d) Naxçıvan
- e) Mil-Muğan
- f) Lənkəran-Astara
- g) Şirvan-Salyan
- h) Dağlıq Şirvan
- i) Mərkəzi Aran
- j) Quba-Xaçmaz
- k) Qazax-Tovuz
- l) Şəki-Zaqatala

Qeyd: _____

Əlavə 2.

“Dini meyllər” sorğusu

Sorğu iki hissədən ibarətdir : Mülahizələr və Suallar. Hər iki hissədə müvafiq cavab variantlarından birini seçərək işarələyin.

I hissə:

Mülahizələr	Razı deyiləm	Qərarlıyam	Razıyam
1. Bizi yaradan və yaşadan Allahın varlığına və birliyinə inanıram.			
2. Namazımı düzgün və tam qılmaq üçün kifayət qədər dini biliklərə sahibim.			
3. Uşaqlıqda ailə, məscid, Quran kursu kimi müəssisələrdə dini təhsil almaq vacibdir və lazımdır.			
4. Quranı ərəb xəttatlığı ilə oxuya bilirəm.			
5. Qurani-Kərimin azərbaycanca tərcüməsini oxudum.			
6. Peyğəmbərimiz Hz. Məhəmmədin həyatını oxumuşam/bilirəm.			
7. İslamda heç bir dini icma və ya məzhəbə bağlı olmağa ehtiyac yoxdur.			
8. Əgər Cənnətə gedəcəyimə əmin olsam, Cənnətə getmək üçün indi ölə bilərəm.			
9. Sevgiliniz/sevgilinizlə eyni evdə yaşamağın heç bir zərəri yoxdur.			
10. Alkoqoldan başqalarına zərər verməmək şərti ilə istifadə etmək olar.			
11. Din insanları azad yaşadır və həyatdan həzz almasına mane olur.			
12. İş, dərs, məktəb kimi müxtəlif səbəblərdən bəzi namaz vaxtlarının qılınmaması baş verə bilər.			
13. Ramazan ayı boyunca oruc tuturam.			
14. Gündəlik həyatımı və davranışlarımı Peyğəmbərin sünnəsinə uyğun qurmağa çalışıram.			

15. Qurani-Kərim bütün bəşəriyyətə gəlib çatmışdır və onun məzmunu keçmişdə də, bu gün də qüvvədədir.			
16. Hər şeydə ilahi bir hikmət (sirr) vardır.			
17. Haqqı (ədaləti) müşahidə etmək və səbri tövsiyə etmək müsəlmanın mühüm xüsusiyyətlərindəndir.			
18. Həyat yoldaşının dindar olması həyat yoldaşı seçərkən diqqət etdiyim xüsusiyyətlərdən biridir.			
19. Dostlarımın dindar olmasını üstün tuturam.			
20. İnsanların xoşbəxt olmaq üçün dinə ehtiyacı yoxdur.			
21. Evlənmədən əvvəl övlad sahibi olmağın eybi yoxdur.			
22. Dindarlığın göstəriciləri təkcə namaz deyil, vacib olan vicdanın (batının) təmizliyidir.			
23. Yaxşı müsəlman bütün əməllərində Allahın razılığına uyğun hərəkət etməyi hədəfləməlidir.			

II hissə:

Sullar	Tez-tez	Bəzən	Heç vaxt
1. Məscidə/məscidə nə qədər tez-tez gedirsiniz?			
2. Nə qədər tez-tez dua edirsiniz?			
3. Allaha şükür, Allah eləməsin, inşallah kimi sözlər işlədirəm.			
4. Günah etdiyiniz zaman peşman olursunuz?			
5. İslam dinini öyrənmək üçün araşdırma aparıram.			
6. Vəzifə, məsuliyyət və işlərimdə halal və haram ölçülərə diqqət yetirirəm.			
7. Etiqad etdiyim dinin namazlarını mütəmadi olaraq qılıram.			
8. Mən bilirəm ki, mənə olanı Allah verib və ona şükür edirəm.			
9. Dini biliklərimi təkmilləşdirmək üçün müxtəlif mənbələrdən, xüsusən də Qurandan bəhrələnirəm.			
10. Ölümü nə qədər tez-tez xatırlayırınsınız?			

“Prososial davranışın diaqnostikası”

Mülahizələr	Qətiyyən uyğun deyil						Tamamilə uyğundur
	1	2	3	4	5	6	7
1. Lazım olanda qonşularımıza kömək edirəm							
2. Dostlarıma ehtiyacları olanda kömək edirəm							
3. İnsanlara kömək edəndə özümü rahat hiss edirəm							
4. İnsanlara faydalı olmaq mənim üçün hər zaman önəmlidir							
5. Əgər kiminsə əşyalarını daşımaqda çətinlik çəkdiyini görsəm, ona kömək edirəm							
6. Yorğun olsam da ictimai nəqliyyatda yerimi başqalarına (xəstə, hamilə, qoca) verirəm.							
7. Etibarlı xeyriyyə təşkilatlarına ianə edirəm							
8. Mən müntəzəm olaraq xeyriyyə təşkilatlarına ianə verirəm							
9. Xəstəxanalara, məscidlərə və məktəb birliklərinə kömək edirəm							
10. Mən müntəzəm olaraq qazancımın bir hissəsini xeyriyyə təşkilatlarına							

verirəm							
11. İnternetdə etibarlı yardım kampaniyalarına töhfə verirəm							
12. Mən tez-tez ehtiyacı olanlara maddi yardım edirəm							
13. Dostlarla nahar edəndə adətən hesabı mən ödəyirəm							
14. Ehtiyacım olsa belə, cibimdəki son pulu ehtiyacı olana verə bilərəm							
15. Ödənişlərim olsa da, dostum borc istəyəndə verirəm							
16. Tələb olunanda tanımadığım insanlara da qan verirəm							
17. Səhhətim imkan versə, böyrəyimin birini başqa insanlara verə bilərəm							
18. Birlikdə yemək yeyəndə dostlarım üçün payımın bir hissəsindən imtina edə bilərəm							
19. Başqalarına yemək verməyi xoşlayıram							
20. Tanışlarımın mənə qarşı etdiyi bir çox səhvləri bağışlaya bilirəm							
21. Əgər kimsə məni incidirsə, haqqımı ona halal edirəm							
22. Dostlarımdan ayrılanda							

ilk zəng edən mən oluram							
--------------------------	--	--	--	--	--	--	--

“Dini təsirlər və cəmiyyətdə rollar” sorğusu

Mülahizələr	Qətiyyən razi deyiləm	Razı deyiləm	Qərarlıyam	Razıyam	Ramamla razıyam
1.Qadının həyatı ilə bağlı qərarları əri verməlidir					
2.Qadın tək səyahət etməməlidir					
3.Qadın xəstəxanaya getdikdə yalnız qadın həkim müayinə etməlidir					
4.Kişilər və qadınlar əl sıxışdırmamalıdırlar					
5.Kişi lazım olanda arvadını döyə bilər					
6.Qadın istədiyi işdə işləməyi bacarmalıdır					
7.Kişinin maddi gücü yetərlidirsə, qadın işləməməlidir					
8.İş həyatında kişilər və qadınlar bərabər əmək haqqı almalıdırlar					
9.Siyasət əsasən kişilərin işidir					
10.Uşağın təhsilinə üstünlük verilməlidir					
11.Gənc qız evlənəcəyi adamı seçəndə son sözü ata deməlidir					
12.Evlilikdə kişi qadınlardan böyük olmalıdır					
13.Kişi lazım gəldikdə birdən çox qadınla evlənə bilər					
14.Ailə həyatında ailə başçısı kişidir					
15.Qadının əsas vəzifəsi analıqdır					
16.Ailədə ev işləri ər-arvad arasında bərabər bölünməlidir					

17.Həyat yoldaşları ailədə birlikdə qərar verməlidirlər					
18.Gəlirin ailədə necə istifadə olunacağına kişi qərar verməlidir					
19.Kişilər də qadınlar kimi sırğa taxa bilər, bunda heç bir problem yoxdur					
20.Qızlar oğlan üslubunda saç düzümü edə bilər, oğlanlar isə qızlar kimi saçlarını uzada bilərlər					
21.Oğlanların qızlar kimi dırnaq uzatması uyğun deyil					